Республики Тыва
им. А.С Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 49 (15734) ◆ 1996 чылдың апрель 17, среда ◆ Ат салган шагы 21.00 ÷ Садар өртээ 500 рубль.

ЧАЗАККА БОЛГАН УЖУРАЖЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак апрель 15-те кожууннарның чагырга даргалары-биле ужуражып, оларның саналдарын дыңнап, сүмелерни берген. Кол-ла айтырыг — үениң эң чугула айтырыы: часкы тарылга дугайында.

Бо айтырыгда билдинмес, чедир шиитпирлеттинмейн турар чүүлдер кайы хөй. Ол бүгү айтырыгларны чугаалажып көөрүн, тус-тус кожууннарның чагырга даргаларының ол талазы-биле саналдарын, бодалдарын дыңнаары база чугула дээрзин Чазактың талазындан билгени ол. Ынчангаш бо ужуражыышкынны эрттирип турарывыс бо дээрзин чугаазының эгезинге Президент Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

Бирги ээлчегде чугаалажыр ужурлуг айтырыг — кывар-чаар материалдар дугайы. Ынчангаш кывар-чаар материалдарга бараан чээлизин долдурарының дугайында айтырыгны баштай чугаалашкан. Бо айтырыгның амгы үеде эң чугулазы билдингир, чүге дээрге ховуда ажыл-иш ам эгелээр болгай. Ындыг болганда, амдыызында ол чугула ажыл чүгле эгелеп турар үеде, часкы тарылганың салым-чолунуң дугайында айтырыгның тургустунуп-даа келгениниң ужуру ында.

Эрткен чылдарның дуржулгазы көргүскен, өөреткен болгай: часкы тарылгага эки белеткенмес, кывар-чаар материалдарны четчири-биле курлавырлап албас болза, эки дүжүттүң магадылалы турбас-даа. Ынчангаш келир чылда-даа, бо чылын-даа тодуг чурттаарының магадылалын тургузуп албас болза, бергедээшкинге таваржып болур дээрзин ол ужуражылга хуралдың киржикчилери кончуг эки билирлер.

Кывар-чаар материалдарга бараан чээлизин долдурарының дугайында чугааны Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак эгелээн. Бо чылын кывар-чаар материалдарга бараан чээлизин долдурары — чугула айтырыгларның бирээзи дээрзин ол демдеглээш, ооң эрткен чылда турганындан шуут өскерилгенин айыткан. Ол дээрге-ле — кывар-чаар материалдарны алырының керээзиниң дугайында айтырыг-дыр. Ынчангаш ол кывар-чаар материалдарны чүгле часкы хову ажылдарынга бээр апаар дээрзин В. Б. Салчак сагындырып чугаалаан. Ол дугайын кожуун чагыргаларының даргалары харысалгалыы-биле билир ужурлуглар. Ол кывар-чаар материалдарны аңаа-ла халас чүве ышкаш бербези база билдингир болгай: алза чогуур кывар-чаар материалдарының чогуур өртээниң 10 хуузун эвээш эвезин баштай төлээн соонда, ам ол кывар-чаар материалдарны берип эгелээри чугаажок.

Эрткен чылдың тарылга сезонунда, өске-даа ажылдарга ажыглаары-биле алган кывар-чаар материалдарывыстың өртээ 2,5 миллиард рубльге өреленген, ону ам-даа төлеп чадашкан бис дээрзин В. Б. Салчак чугаалаан. Ол ышкаш үрезин садып алыры-биле 1,5 миллиард рубльди тускайлаар дээнин база чугаалаан.

Тыва Республиканың санхөө сайыды М. К. Нурсат ол чугаага база киржип, часкы хову ажылдарының үезинде кывар-чаар материалдар-биле көдээниң ишчилерин хандырарының талазы-биле чугааны яамының талазындан база кылып турарын, «Тыва нефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезиниң удуртукчулары-биле ол талазы-биле чугааны кылып турарын аңаа чугаалааш, эрткен чылгы 2 миллиард ажыг рубльдиң өрезин дарый төлээрин сагындырбышаан, ол бүдүрүлгениң удуртукчузу М. К. Доржукай даартадан эгелеп кывар-чаар материалдарны берип эгелээрин дыңнаткан. Ол өрелерни база-ла бистиң ажыл-агыйларывыс чээлиге алгаш, амга чедир төлеп шыдавайн турары бо.

Эрткен чылын М. К. Доржукайның бензининиң 1 литрде өртээ 2 муң рубль ажып турганын, а ам ооң өртээ литрде 1600 рубль болуп турарын Ш. Д. Ооржак кожууннарның чагырга даргаларынга чугаалаан. Ол ышкаш, часкы хову ажылдарынга көрдүнген ол кывар-чаар материалдарны өске сорулгаларга ажыглаар чоруктарны канчап-даа болдурбазын Ш. Д. Ооржак сагындыргаш, ол талазы-биле хыналда кылыр органнарны ыңаар хаара тударын даандырган.

Үрезин дугайында айтырыг база чугула черни аңаа ээлээн. Үрезин шилилгезиниң айтырыынга негелделер аажок шыңгыы дээрзин ол сагындыргаш, бүгү хемчеглерни ап, тарылга шөлдерин адак дээрге-ле, 3-4 катап суггарып тургаш, гектардан 12 центнер чедир дүжүттү алырының магадылалын тургузарының дугайын Президент чугаалаан. Ынчангаш чединмес өг-бүлелерге бээри-биле тараан шөлдерни долгандыр кажаалаарын, тарааны суггарарын, бок үнүштер-биле демисел чорударын — ниитизи-биле көдээ ажыл-агый ажылдарын чорударынга бүгү харысалганы кожууннарның чагырга даргалары боттарынга алыр ужурлуг дээрзин Ш. Д. Ооржак сагындырган. Бир эвес гектардан-на 12 центнерни албас-даа болза, оода-ла 7-8 центнерни-дээ алыр болзувусса, биске четчир тарааны ажаап алыр-дыр бис дээрзин ол чугаалаан. Бир эвес чединмес өг-бүлелерге артында-ла суггаттыг шөлдерге тараа тарып алгаш, оон дүжүт ап шыдавас болза, ол бедик албан-дужаалга ажылдаанының херээ чүү боор дээрзин ол чугаалаан.

Бо чылдың тарылгазынга кызыл-тастың 5 муң тонна, суланың, арбайның 1,5 муң тонна үрезинниң чажар сорулгалыг бис дээрзин Ш. Д. Ооржак чугаалааш, ол үрезиннерниң чамдыызы Красноярск крайдан келирин демдеглээн. Часкы хову ажылдарының байдалы-биле таныжып, бүгү кожууннарны май эгезинде кезиир мен деп, Чазак Баштыңы чугаалаан. Ол ышкаш республиканың кожууннарында тарып болур шөлдерниң дугайын салаа базып оргаш ол чугаалап, Чаа-Хөлдүң Шаңчыга, Чеди-Хөл кожуунга, өске-даа черлерге тарылганы эки чорудуп, оон шору дүжүттү ап болурун демдеглээн. Тожуда тараа тарывастаан, Сүт-Хөл кожуун 1 гектардан 3-ле центнер тараа ажаап алганын, Бай-Тайганың Чаңгыс-Терекке куруккан черлерни көргенин, аңаа тараа тарып болурун безин Ш. Д. Ооржак чугаалаан.

Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Н. Ч. Ооржак кожууннуң тараа тарыыр кол черлери Шамбалыгга, «Тиилелге» совхозтуң шөлдеринге чорааныын, ол черлерниң ховуларының шыгы четчир, оон бедик дүжүт ап болур дээрзин чугаалаан. Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат хоорайжылар бо чылын картошка олуртурунга база киржирлер дээрзин чугаалаан. Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы С. К. Долгар, Таңды кожуун чагыргазының даргазы Б. К. Балчый-оол, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Куулар, Тожу кожуун чагыргазының даргазы М. К. Куулар болгаш оон-даа өскелер часкы хову ажылдарынга белеткелдиң дугайында боттарының санал-оналдарын бергеннер.

Бюджет талазы-биле айтырыгны база аңаа чугаалашкан.

Эрткен чылын 500 миллиард рубль ажыг акшаны алган болзувусса, бо чылын 923 млрд. рубльди алган-дыр бис. Ону ам үлээр болгай бис. Бюджетте акшаны чүгле көрдүнгени чүүлдерге ажыглап чарыыры чугула-дыр. Бии-Хем кожуун, школа-интернат бергени акша-төгерикти өскээр ажыглааны дугайында чугаа чоруп турар-дыр. Ол талазы-биле айтырыгны Чазак хуралынга чугаалажып көөр ужурлуг дээрзин Чазак Баштыңы чугаалаан. Ниити Россияның девискээринде бюджет байдалы кончуг нарын, Россияның бюджетте орулгалыг кезээ чүгле 50 хуу болган, бүгү акшаның чүгле 70 хуузу чарыгдаттынган. Чүге дээрге акша чедишпейн турар. А бистиң республикада байдал черле чүгээр, бюджеттиң орулгалыг кезээ 80 хуу болган дээрзин Ш. Д. Ооржак уламчылап чугаалаан.

Президентиниң чугаазы-биле алырга, Россияның чамдык девискээрлеринде январьның, харын-даа декабрьның безин шалыңын албааннар бар, ынчангаш бистиң республикада ол талазы-биле байдал черле багай эвес дээрзи тодаргай ышкажыл. Бирги чартык чылда бюджет акшазының талазы-биле байдалывыс багай эвес-тир, а чылдың ийиги чартыында байдалдың канчап баарын чугаалаары берге дээрзин Ш. Д. Ооржак айыткан. Ынчангаш республиканың кожууннарының чагырга даргаларындан дараазында дилеглерни ол кылган: бирээде, үндүрүг чыылдазын күштелдирер, ийиде, акша-төгерикти шын чарыгдаар, оон-биле машина-техника садар болгаш өске-даа шын эвес чарыгдалдарны болдурбас. Ол ышкаш республикага «Онза байдалдың бюджеди» турар ужурлуг. 80 млрд. рубльди бюджеттен чыып алыр тургаш, чүгле 20 млрд. рубльди чыып алган-дыр бис дээрзин Ш. Д. Ооржак кожуун чагыргаларының даргаларынга ужуражыышкынның түңнелинде чугаалаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ТЕХНИКАНЫҢ БАЙДАЛЫ КАНДЫГЫЛ?

Чылдан чылче көдээ ажыл-агый адырларында техника көзүлдүр эвээжеп турарын Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитединиң берген медээзинден көрүп болур:

эрткен чылын кожууннарга ниитизи-биле 1901 трактор турган болза, бо чылын ооң саны 1704 чедир кызырылган. Барык ийи чүс чыгам трактор чаңгыс чыл дургузунда канчап барганыл? Үндүр бижиттинген бе, үптеп-тонаан бе азы үреп-самчыгдаан бе? Ынча хөй трактордан чаңгыс-ла чылда когараанывыстың чылдагааны чүдел? Чүгле тракторлар эвес, көдээ ажыл-агый машиналарының, комбайннарның байдалы база ындыг.

Техниканың өй-шаанда септелгезин чорудуп, камныг эдилеп турбас болзувусса, чаа техника, артык кезектер садып алыр акша-төгерик дээрден дүжүп келбес, база часкы тарылганың чымыштыг хүннери далаштырып келген.

Кан-оол САТ.

МАЛ ПРОДУКЦИЯЗЫН БҮДҮРГЕНИ

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитеди бо чылдың апрель 1-де чедир байдал-биле республикада мал продуктуларын бүдүргениниң болгаш малдың баш санының талазы-биле мындыг медээни берген.

Эрткен чылын республикага ниитизи-биле 5,2 муң тонна эътти (дириг деңзи-биле) садып-сайгарган болза, бо чылын чаңгыс квартал иштинде база-ла 5,2 муң тоннаны (дириг деңзи-биле) садып-сайгарган.

Малдың баш санын ап көөрге, 1995 чылда республикада бүгү хевирниң ажыл-агыйларынга 187,7 муң мыйыстыг бода мал турган болза, бо чылдың апрель 1-де 184 муң бода мал арткан, азы эрткен чылдаазындан 2 хуу кызырылган. Инектерниң саны эрткен чылын 79,4 муң турган болза, ам 78,2 муң болган. Хой, өшкүнүң байдалы мындыг: 1995 чылда 1 млн. 19 муң турган болза, ам 896,2 муң, азы 12,1 хуу кызырылган. Чүгле хаван бажы 5,6 хуу өскен болуп турар.

«Дүлей уруглар» акция

СЕТКИЛДИҢ ХАНЫЗЫНДАН...

Россияның Уруглар фондузунуң Тыва Республикада салбыры апрельдиң 12-де күрүне филармониязынга республиканың чурттакчыларындан, албан черлеринден, организацияларындан дуза дилеп, ажык акцияны эрттирген.

Ачы-буян программазының кол сорулгазы — дүлей уруглар өскелер-биле бир дөмей ниитилелдиң кежигүннери болганда, оларның келир үези дээш Даниядан дыңнаар аппараттар садып алыры.

Марафон эгелээр бетинде фойеге дүлей уругларның хол-биле кылган ажылдарының делгелгези болган. Шынап-ла, бо школада урансевер уруглар бар деп чүве моон безин көстүп турду. Ажык акцияга киришкен деткикчи-спонсорлар эвээш эвес болган. Тыва Республиканың Чазаа, Кызыл хоорай чагыргазы, ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм, Өөредилге, Кадык камгалал, эм-таң база техниктиг хандырылга, Чоннуң социал камгалал, Иштики херектер, Экология, Чоннуң ажылга хаара тудар талазы-биле яамылары база «Тыва нефтепродукт» каттыжыышкын, «Тыва мебель» акционер ниитилел дээш, өске-даа албан черлери, организациялар киришкен.

Даштыкы төлээлеривис база чыда калбайн, боттарының үлүг-хуузун кииришкен. Оларга чырыткылыг XIV Далай-ламаның төлээлери — Россияда, Моолда, Прибалтика чурттарында геше Джамба Тинлей, Тывада геше Лопсан [illegible], Мурнуу Көреядан «Сук [illegible] Ым» хүрээзинден Ли Гал, Кыдат Республиканың Иштики Моолда «Сан Шунь» фирмадан келген Ха Сы, Тыва-түрк лицейиниң директору Атилла Ун хамааржыр.

«Далайга дамды дуза» дээр болгай бис, хуу кижилерден Чазак Баштыңының даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап баштаптарга, ооң соон дарый В. М. Дугар-Сюрюн, буян-кежиктиң ажыл-үүлезин кылып чоруур кижилер Россияның уруглар фондузунуң Тывада салбырының директору С. М. Ооржакка, дүлей уруглар школазының директору К. Д. Канзай-оолга, ол-ла школаның хоочун башкызы, бодунуң чаңгыс чер-чурттуу Ш. М. Хүргүлекке черге чедир мөгейип, дириг чечектерни сунмушаан, 1 млн. рубль, 100 долларны сөңнээн.

Чон «Буян хааржаанче» сеткилиниң ханызындан акша-төгерикти суп турда, дүлей уруглар школазының танцы бөлүүнүң бичии чаштары вальстап үнүп кээрге, залга олурган улустуң карактарындан чаштар төктүп турду. Уруглар-биле кады келген чонга «Саян» ансамбль, филармонияның артистери солун концертин көргүскен. Бичии чаштарывыстың келир үези дээш чонга халас бараан болган.

Үш шак үргүлчүлээн марафонга кирген акшаның түңү 52 млн. 341 муң рубль болган, бо түң ол аппараттарны садып алырының чүгле чартыының өртээ дээрзин Сара Монгушевна чугаалап турду. А херек кырынга уругларга 100 ындыг аппараттар херек. Бир-тээ, ажык акция болганда, марафон амдаа уламчылап турар. Дүлей уругларга дузадан кадып, буян-сеткилиңер көргүзүңер, эргим чонум.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

БҮГҮ АРГАЛАР БАР

Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурда «Ачы-дуза» биче бүдүрүлге тургустунгандан бээр элээн үе эрте берди. Оон эгелээш, бо хүннерге чедир чонга ачы-дузаны хоомай эвес көргүзүп келдивис. Чижээ, эр, херээжен кижилерниң янзы-бүрү хептерин, платьелер, костюмнер, бөрт, идиктер, кышкы, чайгы тоннар, орун-дөжектиң эт-херекселдери дээш, оон-даа өске. Бистиң бо биче бүдүрүлгеде 10 хире кижи ажылдап турар. Чижээ, 3 даараныкчы, 1 хеп быжар, 1 идик кылыр, септээр-селиир, баш таарар 2 мастер чоннуң сагыш-сеткилин хомудатпас дээш тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Боттарының материалдарын экксеп бээр болза, чүнүдаа кылып берип болур. Хеп даарап кылырындан аңгыда, бажың-балгаттың септелгезин, одалга системазын кылып болурунуң бүгү аргалары бар, ынчалза-даа кожууннуң удуртулгазы боттарының-на устав езугаар тургузуп алган «Ачы-дуза» биче бүдүрүлгезинче сагыш салбайн, өске кижилерге бажыңнарны туттуруп, септедип, одалга системаларын кылдырып турары хомуданчыг. Биске кылдырып аар ужурлуг ажылдарны өске кижилер кыла бээрге, бистер ажыл чок артар-дыр бис. Бистиң «Ачы-дуза» биче бүдүрүлге эвээш-биче-даа болза, ажылдарны шынарлыг кылдыр кылгаш, дужаагыладывыс. Чижээ, амгы кожуун чагыргазының октаттынган бажыңын бүрүнү-биле кылгаш, дужаадывыс, база ооң-биле черлелештир Суг-Аксының төп Культура бажыңының дээвиирин бүрүнү-биле солуп кылгыладывыс.

Тудуг кылыр материалдар бисте бар, чүгле чагыкчылар херек.

Кожууннуң чаңгыс-ла «Ачы-дуза» биче бүдүрүлгези болганда, албан черлери, организациялар, хуу кижилер идик-хептиң янзы-бүрү хевирлерин даарадып, бажың-балгаттарыңарның одалга системаларын септеп-селиирин, тударын бистиң-биле дугуржуп, сүмележип алгаш кылдырып аарыңарны күзээр-дир мен. Рыноктуң берге үезинде акша-шалыңның үр албайн турганындан, кандыг-даа хевирге чагыглар сөөлгү үеде кирбейн турар деп болур, ынчалза-даа дыка хөй албан, организациялар акша-шалыңын ап эгелей берди, ынчангаш чагыглар хөйү-биле кээп эгелээр дээрзинге чигзиниг чок.

«Тыва чээли» банкыдан чээлини алгаш, ооң-биле соодукчулар, телевизорлар, чурук тырттырар, чок апарган кижилерге чечектер белеткээр салбырларны ажыдар бодап турар бис, ынчалза-даа чээли алырының бүгү документилерин кылдырып алзывысса-даа, чээли акшаны 2 чыл иштинде ап чадаштывыс, ынчангаш «Тыва чээли» банк биске улуг дузаны көргүзер боор дээрзинге идегеливис улуг. Ол бүгүнү кылырынга оран-сававыс четчири-биле бар.

Сөөлгү үеде кожууннуң суму чагыргаларының даргалары тыва хептерни боттарынга чагыдып, даарадып эгеледилер, ол чагыгларны бистер улуг күзелдиивис-биле даарап берип тур бис. Бистиң «Ачы-дуза» биче бүдүрүлгевистиң коллективи чоннуң сеткил-сагыжын хомудатпайн, бүгү-ле чүүлдерни шынарлыг кылып бээр дээш, бар аргаларны ажыглап тургаш кылыры — бистиң кол сорулгавыс деп билип турар бис.

Лариса САТ.
Сүт-Хөл кожуун.

Бөмбүрзектиң судалы

Чугула болуушкуннар

ЭРГИЛДЕЛИГ БАЗЫМ БОЛУР

Б. Ельцин Кубаньга баар. Ооң аңаа, чогум-на Кубаньга, Россияның шаандан бээр аграр девискээринге албан езузунуң чорууушкуну Россияның аграр-аъш-чем политиказынга эргилделиг чугула болуушкун болур, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге хамаарыштыр бодунуң көрүүшкүнүн аңаа Президент тодарадыр деп, Кубаньның агроүлетпүр комплекизиниң удуртукчулары ынчалдыр санап турар. Оларның бодалы-биле алырга, ындыг арга-биле Президент бодунуң кол адааннажыкчызы Г. Зюгановтан база бир удугну ойнап ап болур.

Областың көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем департаментизиниң чиңгине директору В. Мороз мындыг янзылыг демдеглеп чугаалаан: көдээ-хоорай харылзааларының таарыштырыкчызы рольду Президент бодунга алгаш, ада-чурттуң көдээ ажыл-агый продукциязын улуг хоорайларга, ооң иштинде Москвага болгаш Петербургка саарып-садарынга дуза каткан турарын тараачыннар кончуг-ла күзээрлер-дир.

ЧЕЧНЯДА БАЙДАЛГА ХАМААРЫШТЫР

РФ-тиң Чазааның Баштыңы В. Черномырдин РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге интервью берген. Чечняда байдалды тайбың шиитпирлээриниң талазы-биле күркомитеттиң ажылынга хамаарыштыр ол чугаалаан. Чүге дизе ук комитетти ол боду удуртуп турар болгай. Оон чугаазы-биле алырга, удуртуп турары ол комиссияның ажылы Президентиниң соңгулдаларының хуусаазы-биле холбашпаан, чечен чөрүлдээни июнь 16-га чедир шиитпирлээр айтырыг оон мурнунда салдынмайн турар. Чечняда дайын чорудулгаларының доостуру болгаш байдалдың тайбың ёзу-биле экижииириниң эгелээри шалыпкын чоруттунган тудум, улам чогумчалыг болур, ол талазы-биле тодаргай хуусааларның дугайында чугаа чорбайн турар. Бир эвес таарымчалыг ындыг арга турган болза, тайбың таарыштырылганы эрте-ле чорудар турган ийик. Ынчалзажок, «ол талада кижилер чугаалажыышкыннар столунга олурарын күзевээннер». Амгы үеде чугаалажылга чорудулгазы чоруп, Дудаевтиң талалакчылары-биле харылзажырының боттуг базымнары кылдынып турар деп, В. Черномырдин дыңнаткан.

КЫДАТКА БААР

«РФ-тиң Президентизи Борис Ельцинниң Кыдат Улус Республикага баар аян-чоруу ийи чурттуң аразынга найыралды болгаш кады ажылдажылганы хөгжүдеринге күчүлүг чаа идигни бээр. Россия күрүнезиниң Баштыңының болур аян-чоруунче Кыдат улус кичээнгейни салып турар. Аңаа белеткелди үр үеде болгаш ыяк белеткээн» — деп, КУР-нуң ДХЯ-зының төлээлекчизиниң Пекинде тараткан медеглелинде чугаалап турар.

Ийи таланың харылзааларының амгы үеде байдалын тайылбырлавышаан, кыдат-россия ажыктыг кады ажылдажылга — ол дээрге күрүнелер аразының харылзааларының чаа хевири болбушаан, амыдыралчы күчүлүг дөстүг болуп турар деп, ол демдеглээн.

НЕДЕЛЯ ДУРГУЗУНДА

АКШ-тың Президентизи Б. Клинтон неделя дургузунда даштыкы чурттарже аян-чорук кылып чорупкан. Ол Мурнуу Көрейге, Японияга баргаш, оон Санкт-Петербургка кыска доктаап, ооң соонда Москвага келгеш, ядролуг айыыл чок чоруктуң айтырыгларының талазы-биле ужуражылгага киржир болгаш Россияның Президентизи Б. Ельцин-биле чугаалажыышкыннарны кылыр.

* * *

«Нью-Йорк таймс» солун мынча деп бижээн: «Президент Клинтон соңгулдаларга чүгле бодун эвес, а ол ышкаш Борис Ельцинниң база тиилекчи болган турарын көөрүн Ак бажыңда чажырбайн турар. Ынчалзажок россияннарның националисчи хөөннүг кижилериниң санал-бодалын барымдаалап алырга, президентилерниң Москвага куспактажыышкынының кайы хире чоок болурунга хамаарыштыр айтырыг ам-даа ажык артпышаан. Администрация болза Россияга болгаш Ельцинге дузалажырындан эгенмейн турар болбайн аан. Чүге дизе Ельцин кандыг-даа болза, ооң политиктиг тактиказы кандыг-даа болур болза, ниитизи-биле америк албан езузунуң кижилери кандидат-коммунист Геннадий Зюгановту тиилээр арга-шинектиг кара чаңгыс кандидат деп ону санап турар. Ынчалзажок Американың эрге-ажыктарынга эвээш арга-шинектиг кандидатты олар бадылаптар болза, соңгукчуларның вердиктизи-биле (шиитпири) чөпшээрежир апаар деп, администрацияның төлээлекчилери база санап турар. Ооң ужурундан Клинтон Москвага болгаш Санкт-Петербургка үш хонук чорууушкунунуң үезинде хөлчок оваарымчалыг болур ужурлуг».

ЧООККУ ЧӨӨН ЧҮКТЕ

Израиль самолеттар Соңгу Ливанда палестин дескеннер лагеринче халдаашкынны кылган. Ооң-биле кады Израиль Литани хемниң мурнуу талазында чурттап турар бүгү чурттакчы чонунга Ливанның мурнуу талазындан үнүп чорууурун сагындырган. Израильдиң дайынзырак хөделиишкиннериниң дугайында хомудалды КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелинче Бейруттуң кииргенин Россияның, АКШ-тың, Францияның, Великобританияның болгаш КУР-нуң элчиннеринге Ливанның ДХЯ-зы дыңнаткан.

РосИТА-СЧТА.

ИТАЛИЯЖЕ АЪТТАНЫПКАН

Тыва Республиканың Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчылары сөөлгү үеде чуртта болуп турар улуг өскерилгелерни барымдаалааш, оттарының кадрларын чаа байдалдарга ажылдаарынга өөредип турар. Чижээ, 1992 чылда кожууннарның хереглекчилер ниитилелдериниң барык шупту бирги ажылдакчылары хереглекчилер кооперациязының Москва университединиң баазазынга кооперацияның дээди курстарынга бир ай хуусаалыг өөредилгени эрткен. Аңаа чедип алган билиглерин рынок экономиказының байдалдарынга ажылдаарынга, практиктиг ажыл-чорудулгазынга ажыглап турар.

Россия Федерациязының Төп эвилели (Центросоюз) хереглекчилер кооперациязының удуртур ажылдакчыларын даштыкы чурттарга өөредир болгаш стажировка эртер улуг программаны Москвага ажылдап кылган.

1996 чылдың апрель 12-де кожууннарның хереглекчилер ниитилелдериниң болгаш оларның хууда бүдүрүлгелериниң хөй санныг удуртукчу ажылдакчылары стажировка эртери-биле Италияже аъттаныпкан. Оларны ТР-ниң хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы З. А. Шишигина баштап чоруур. Бо ажылдакчылар «Италияда кооперацияны эргелеп-баштап база хөгжүдүп турары» деп айтырыгны өөренир, ону моон соңгаар бистиң республиканың байдалынга ажыглаар.

Бо албан-чоруу 10 хонук уламчылаар болгаш РФ-тиң Центросоюзтуң ажылдап кылганы база бадылааны экономиктиг семинарларның программазында кирип турар. Удуртукчуларның Италияга стажировка программазы улуг, аңаа экономиканың кооперация секторунуң бүдүрүлгелериниң саң-хөө ажыл-чорудулгазының, эрге-хоойлу ажыл-чорудулгазының, кооперация организацияларынга үндүрүг чиигелделериниң айтырыгларын чугаалажыр. Кооператорларның Национал лигазының удуртулгазы-биле бистиң ажылдакчыларывыс ужуражыр, садыг-кооперация супермаркетинге баар, кооперация баазазының ажылы-биле таныжар. Делегацияның база маршруду — Рим — Венеция — Болонья — Флоренция — Рим аразынга болур.

Италияже албан-чоруу Тываның хереглекчилер эвилелиниң ниити ажылынга улуг дузалыг болурунга идегеп турар.

Бежен-оол ШОКПАА,
ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

Чаагайжыдылгага киржиилиңер

МЭЭҢ СУУРУМ — МЭЭҢ ААЛЫМ

Хайыракан суур кожуунда чаа төлевилел-биле туттунган эң хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Чараш-даа, улуг-даа талазы-биле өске суурлардан ылгалдыг. Ынчаарга суурда 451 чуртталга бажыңнарындан күрүне бажыңында чурттап орар өг-бүле чок, шупту бажыңнар хуужуттунган, кижилерниң хуу өнчү-хереңгизи апарган. Ындыг болганда, чурттап орар кижи бүрүзү бажыңының хериминиң иштинге херек чаңгыс өрген-даа кадап алыр болза, ажыктыг амыдыралчы-ла болган.

Хайыраканның чону суурувустуң турар чери пор-довурак, сайлыг дазыр, суг чок-даа болза, өреге бүрүзү, албан черлери, организациялар ногаа, картошкалыг, тараан тарадалыг болур дээш бурунгаар күзел-соруктуг ажылдап турарлар. Тодаргайлаарга, суурнуң кырганнары, инвалидтери тозан гектар черге кызыл-тасты, 3 га черге чиңге-тараа тарыырлар, үрезиннери бар. Ортумак школа, «Сайзанак» уруглар сады, «Күзел» уруглар клуву 30-30 гектар шөлдерге кызыл-тасты, 1,5-1,5 гектар черлерге капустаны, 2-2 гектар шөлдерге картошканы олуртур үрезиннери бар. Ынчап кээрге, суурда эмнелге салбырынга, кырганнар бажыңынга 4-4 тонна тараа үрезиннери чок. Мону дилеп тывары-биле хемчегни ап турар бис. Чазын ол организацияларда 2-2 гектар шөлдерге олуртур картошка үрезиннери бар. Үрезин тыварынга совхозувус, кожуун чагыргазы боттуг дузаны чедирип, орнажып, солчуп турар бис.

Хар чок, кургаг кыш болду, частың улуг хары-даа чагбады, кижиниң кеткен идиктери безин өтпейн, чер кургап калды. Эвээш-биче үрезиннеривис бодамчалыг чашпас болза, каража болур дээш, чер, суг талазы-биле тускай комиссияны тургускан бис. Ол комиссия хуузунда кижилерге, организация, албан черлеринге картошканы, тарааны тарырын айтып бээр. Хөрзүнү багай, суг чок черлерге тараа, картошка-даа тарывас бис. Кожуунда эң хөй чурттакчылыг Хайыракан суурнуң чонунуң аъш-чем хандырылгазын боттандырары-биле сорулгавыс кысказы-биле мындыг. Шаанда дег дөрт-беш машинаны тургузуп алгаш, бажыңнар богу аштаар практика төңгенин чон билип тур боор. Ындыг болганда чараш, чаа суурувустуң аян-шинчизи, культуразы, чаагайжыдылгазы дээш бүгү хемчеглерни боттарывыс ап көрээлиңер. Ынчангаш апрель-май айлар «Мээң кудумчум — мээң аалым, мээң бажыңым — чоннуң арын-нүүрү» деп чаагайжыдылга айын чарладывыс. Бодунуң бок-хүлүн аштап албас болза, шынап-ла, чон мурнунга арны кызары берге-ле.

Хайыраканчылар! «Мээң кудумчум — мээң аалым, мээң бажыңым — чоннуң арын-нүүрү» дээш чурттап көрээлиңер. Чаагайжыдылга үезинде организация, албан черлеринге, хууда кижилерге чугайны халаска бербес бис, чонну садып аары-биле организастаар. Кижиниң өскен-төрээн кожууну кончуг, Хайыракан чугай чурту болганда, чугайны бистен баш удур туда садып ап болур. Чугай өрттедип турар. Хирлиг-оол-биле дугурушканывыс езугаар баштай кожуунувустуң чону дээш чугайны баштай саарар бис.

Бо чылын кожууннуң-даа, сумунуң-даа хоорай, суурлары аян-шинчилиг, арыг-силиг болурун күзээр мен. Ол чаагай херек чурттакчы бүрүзүнден хамааржыр. «Мээң суурум — мээң аалым, мээң бажыңым — чоннуң арын-нүүрү» болганда, кымга кым багын көргүзерил, ханы амыдыралды бодал-биле бодааш, кижи богун кижи аштаар эвес, арыгланып көрээлиңер!

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

Тыва Республиканың Профэвилелдер чөвүлелиниң, ажыл берикчилериниң каттыжыышкыннарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразынга 1996-1997 чылдарда

ДУГУРЖУЛГА

Бистер, адаанда ат салып турар профэвилелдеринин республика каттыжыышкыннарынын, ажыл берикчилер каттыжыышкыннарынын болгаш Чазактың төлээлекчилери, оон ынай Талалар деп адаттынмышаан база Россия Федерациязынын Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязынын Хоойлузунга Күш-ажыл дугайында Россия Федерациязынын хоойлулар кодекизинге, «Профессионалдар эвилелдеринин, оларнын эргелеринин болгаш ажыл-чорудулгазынын магадылалдарынын дугайында» Россия Федерациязынын Хоойлузунга, Россиянын профэвилелдер каттыжыышкыннарынын, ажыл берикчилеринин Бүгү-россия каттыжыышкыннарынын болгаш Россия Федерациязының Чазаанын аразынга 1996 — 1997 чылдарда Чингине дугуржулгага дүүштүр 1996 — 1997 чылдарда бо Дугуржулганы чардывыс.

Дугуржулга болза ажылдакчыларнын экономиктиг болгаш социал адакы магадылалдарын албан ажыглаарынга хүлээлгелерни доктаадып, хуузунда орулгаларынын курлавыры бар турда, бүдүрүлгелерниң орулгаларынын өзүлдезинин хиреши-биле ол магадылалдарны калбартырынга күш-ажылчы коллективтерниң эргелерин кызыгаарлавайн турарын Талалар хүлээп көрген.

I. Экономиктиг политика талазы-биле

1. Чазак:

1.1. Россия Федерациязынын Үндүрүг кодекизинге дүүштүр үндүрүг системазын сайзырангайжыдар. Хууда бараан бүдүрүлгезин, сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге, инвестицияны идепкейжидерин бедидеринге эн не таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле тус черинин үндүрүглеринин улуг-хуузун кызырар дугайында саналдарны киирер.

1.2. Монополияга удур политиканын ажыктыын, бирги ээлчегде, чайгаар монополияларга өртектерни болгаш тарифтерни, күш-ажыл төлевирин таарыштырар, контрольдаар, адааннажылга байдалын тургузар талазы-биле ажыктыын бедидерин хандырар хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

Күрүне чагыын бээрин конкурска үндезилеп чорудар, инвестицияларны болгаш чээлилерни конкурс принципин езугаар сай[illegible]рылдыр тургузар.

1.3. Продукцияны садып алыр болгаш чорудуп [illegible] уп бээр, күрүне херегцелдеринге ажылдарны болгаш ачы-дуза чедирилгезин кылыр талазы-биле алдынган хүлээлгелерни күүседири дээш күрүне чагыкчызынын болгаш бараан бүдүрүкчүлеринин бир дөмей харысалгазынын дээштиг механизмин тургузар.

1.4. Бүдүрүлгенин ажыктыын бедидеринге хуужудулганын салдарын болгаш социал талазы-биле оон уржуктарын анализтеп көөр, эргежок чугула апарганда, ону эде таарыштырар талазы-биле чогуур саналдарны киирер.

Бүдүрүлгелерни казнаже шилчидеринин айтырыгларын шиитпирлээр.

1.5. Республика бюджединин күсели-биле акшаландырып турар эргелеп-башкарылганын күрүне аппарадын ажаап-тежээринге чарыгдалдарны эрге-чагырганын болгаш чер-черниң бот-башкарылгазының күүсекчи органнарынын дөмейлешкек структураларын дүжүрериниң күсели-биле 10-дан эвээш эвес хуу кызырар.

1.6. Өөредилге, кадык камгалалынын, эмнелге дузаламчызынын, эртем болгаш культура база социал хандырылга талазы-биле камаатыларнын эргелерин боттандырарын хандырар сорулгалыг чонга күрүненин социал ужур-дузалыг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлдерин болгаш шынарын 1995 чылдың деңнелинден куду эвес кылдыр хандырар.

1.7. Эрге-хоойлу камгалаар болгаш суд органнарынын ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдып тура, кем-херек үүлгедиишкининге удур дээштиг хемчеглерни чорудар.

2. Ажыл берикчилери, Тыванын национал банкызы, республиканын Чазаа төлээшкиннер кылдынмас чорукту ажып эртеринге вексель системазын идепкейлиг ажыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

3. Ажыл берикчилери, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары чылыдылга-энергетиктиг комплекстин чуртталга-коммунал ажыл-агыйынын объектилеринге үрелиишкинниг байдалдарны дүрген чайладырынга эргежок чугула саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларны тургузар.

4. Бюджеттен тускайлаттынган акша-хөренгилерни бюджет организацияларынга бүрүн болгаш чогуур үезинде шилчидип берип турар дугайында Сан яа[illegible]нын информазын [illegible]лызылыг республика [illegible] талазынын хуралынга, [illegible]миссиязынында дыңнаа[illegible] квартал са[illegible]р.

II. Күш-ажыл рыногун болгаш чонну ажылга хаара тударын хөгжүдер талазы-биле

5. Чазак болгаш ажыл берикчилери ажылдавайн турар чурттакчыларны ажылга хаара тударынга, социал камгалалын күштелдиреринге идиг бээрининн 1996 — 1997 чылдарда программазын боттандырар, ажыл чоктарнын саны 5 хуудан хөй өзерин болдурбас социал талазы-биле дүшкүүрлүг кожууннарда, адырларда чонну ажылга хаара тударынын программазын акшаландырар, ында ажыл чоктарнын саны 10 хуудан хөй өзерин болдурбас талазы-биле хемчеглерни баш бурунгаар айтыр. Хосталган ажылдакчыларны дагын белеткээр, мергежилин бедидер талазы-биле хемчеглерни чонну ажылга хаара тудар фондунун болгаш ажыл берикчилеринин акша-хөренгилеринин күсели-биле хемчеглерни баш бурунгаар тодаргайлаар, ажылдар бар черлерни хевээр арттырар болгаш немелде чаа черлерни тургузар.

6. Өнчүнүн бүгү хевирлеринин ажыл берикчилери адырлар дугуржулгаларының болгаш коллективтиг керээлерниң тодаргайлааны норма-чижекке чөрүштүр ажылдакчыларны массалыы-биле ажылдан үндүрерин болдурбас, ажыл хүнүн кызырар, хоойлужудулгага дүүштүр эгидиишкин акшазын төлевишаан, ажылдакчыларны өске ажылче шилчидер үеде анаа турарынын үргүлчүлелин тодаргайлаар негелделер дугайында чугаалажыышкыннарны профэвилелдери-биле чорудар.

Хоозураан бүдүрүлгелернин хосталган ажылдакчыларын ук бүдүрүлгелернин этхөреңгизининн баазазынга тургустунган ажылдаар черлерге колдадыр катап киирерин хандырар.

7. Кошкак камгалалдыг хамаатыларны (аныяктарны, инвалидтерни, бот иелерни, хосталгазын казытканнар турар черлерден ээп келген кижилерни болгаш өскелерни-даа) ажылга киирерининн норма-чижектерин ажыл берикчилери, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары тодарадып доктаадыр.

III. Чоннуң орулгаларынын болгаш амыдырал деңнелининң талазы-биле

8. Хоойлужудулга езугаар доктааткан күш-ажыл төлевиринин адакы хемчээлининн магадылалдарын, күш-ажылдын чурумунун болгаш негелделеринин талазы-биле акша эгидиишкиннерни ажылдакчыларга Чазак болгаш ажыл берикчилери хандырар. Амыдырап-чурттаарынын адакы хемчээлинден куду ажыл төлевирин ап турар ажылдакчыларнын санын үе-чадалар аайы-биле кызырар.

9. Ажыл берикчилери болгаш профэвилелдер бюджеттен дашкаар адырнын массалыг профессияларының ажылдакчыларынга күш-ажыл төлевиринин адакы хемчээлдерин чаңгыс аай тариф сетказының тариф ставкаларындан куду эвес кылдыр доктаадырын коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны дамчыштыр хандырар.

10. Чазак, кожууннарнын, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, ажыл берикчилери акша-хөренгилер бар турда, күш-ажыл дугайында хоойлужудулгага, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын өске-даа нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр күш-ажыл төлевирин бирги ээлчегде бээрин хандырар.

IV. Чоннун социал камгалалынын талазы-биле

11. Талалар бо Дугуржулганын күштүг үезинде бюджеттен дашкаар социал фондулар-биле демнежип алгаш, ажылдакчыларнын санаторий-курорт хандырылгазын, а ол ышкаш бюджеттен дашкаар фондуларны база боттарында акша-хөренгилерни ажыглавышаан, бичии уругларны кадыкшыдарын, дыштандырарын акшаландырарынга киржиринин чурумун хевээр арттырар болгаш ону акшаландырарын 1995 чылдың деңнелинден куду эвес болдурар.

Профэвилелдер чөвүлели республиканын Чазаа-биле кады бо айтырыг талазы-биле доктаал төлевилелин 1996 чылдын апрель айдан орай эвесте белеткээр.

12. Чазак:

12.1. Чуртталга бажыннарын халас алыр эргең камаатыларга бээр негелдени (негелделернин даңзызын) ажылдап кылыр. Чуртталга бажыннарын тударынга азы садып алырынга, чуртталга сертификаттарын болгаш чээлилерни тыпсырынын, эгитпес чээлилерни бээрининң аргазы-биле чуртталга байдалдарын экижидерин хандырар.

12.2. Чуртталга бажыннарынын болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезинин төлевиринин чаа системазынче шилчииринин хуусааларын тодаргайлаар, оларны Россия Федерациязынын хүлээп алдынып турар хоойлужудулга болгаш нормативтиг актылары-биле холбаштырар.

12.3. Чоннуң, оон иштинде пенсионерлерниң болгаш бичии уругларнын албан эмнелге страхованиезинин база программазын акшаландырарынче угланган хемчеглерни Тыва Республиканын Чазаанын 1995 чылдын декабрь 12-де № 731 доктаалынга дүүштүр боттандырар.

13. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының шиитпирлеринге дүүштүр акша эгидиишкиннерин болгаш күрүне страхованиезиниң талазы-биле пособиелерни бичии уругларлыг өг-бүлелерге бүдүрүлгелерде, организацияларда, албан черлеринде тыпсып турарынга контрольду профэвилелдер боттандырар.

14. Бюджеттен дашкаар социал фондулар чарыгдалдарны чүүлдеринин аайы-биле акша-хөреңгилерни ажыглап турарынын дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга доктаамал дыңнадыр.

V. Соңгу девискээрлерге күрүне политиказын боттандырар талазы-биле

15. «Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарында болгаш оларга деңнештирген черлерде ажылдап, чурттап турар кижилерниң күрүне магадылалдарынын болгаш акша эгидиишкиннеринин дугайында» Россия Федерациязынын Хоойлузу-биле көрдүнген магадылалдарны болгаш акша эгидиишкиннерни Чазак болгаш ажыл берикчилери өнчүнүн бүгү хевирлеринин бүдүрүлгелеринин, организацияларының болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга тыпсыр:

— ажыл төлевиринге немелде (Соңгу чүктүн) хуулаларын ээлчег езугаар киирерин хандырар;

— ийи чыл болгаш-ла, шөлээ ажыглаар черге чедеринин, дедир кээрининн орук хөлезинин бир катап акша эгидиишкинин төлээринге акша-хөренгилерни ол Хоойлунун 33 чүүлүнге дүүштүр баш бурунгаар айтыр.

16. Чазак:

— республика бюджединден ажыл төлевирин ап турар ажылдакчыларга Хоойлунуң 33 чүүлүн боттандырары-биле Федералдыг бюджеттен саң-хөө деткимчезин чедип алыр;

— өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери республикадан дашкаар черлерден аъш-чем аймаан, бүдүрүлгетехниктиг ужур-дузалыг эргежок чугула бараанарны эккеп алырынга күрүне деткимчезин көргүзер;

— «Россия Федерациязының хамаатыларының шыгжамырларын катап тургузар болгаш камгалаар дугайында» Федералдыг хоойлу-биле тодаргайлаан хемчеглерни боттандырарын чедип алыр республиканың хамаатыларының. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында болгаш оларга деңнештирген черлерде чурттап турар кижилерниң акша салыышкыннарының үнези чок болганы-биле холбашкан когаралдарны оларга эгидерин хандырар.

VI. Күш-ажыл камгалалының болгаш экологтуг айыыл чок чоруктуң талазы-биле

17. Талалар:

17.1. Күш-ажылды болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар дугайында Россия Федерациязынын хоойлужудулга үндезиннерин боттандырар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр.

17.2. Күш-ажылды болгаш долгандыр турар бойдус күрээлелин камгалаар айтырыглар талазы-биле үзүктелиишкин чок өөредилгениң системазын удуртукчуларның, ажылдакчыларның ортузунга организастаар.

18. Тыва Республика талазы-биле Күш-ажылдың күрүне инспекциязы, профэвилелдер болгаш ажыл берикчилери 1996—1997 чылдарда күш-ажыл байдалын болгаш камгалалын экижидер талазы-биле бирги ээлчегде боттандырар хемчеглерниң программазын Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың август 26-да № 443 доктаалынга дүүштүр 1996 чылдың бирги чартыында ажылдап кылыр.

19. Күш-ажылдың камгалалын болгаш байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглерни чорударынга акша-хөреңгилерни ажыл берикчилериниң тускайлап турарынга контрольду профэвилелдер тургузар.

VII. Социал кады ажылдажылга талазы-биле

20. Эргежок чугула деп Талаларның санап турары болза:

чонну ажылга хаара тудар, сайгарылдыр көжер, орулгалар болгаш амыдырал деңнелиниң, күш-ажылды камгалаар, коллективтиг маргылдааларны шиитпирлээр, күш-ажыл хоойлужудулгазын сагыыр айтырыглар талазы-биле медээлерни республиканың үш талалыг комиссиязынга киирер;

— профэвилел ажыл-чорудулгазының эргелерин болгаш магадылалдарын сагыыр, профэвилелдерниң болгаш оларның соңгулдалыг органнарының хоойлу езугаар ажыл-чорудулгазының негелделерин хандырар, профэвилелдерин тургузарынга болгаш оларның ажылдаарынга моондак кылбас;

— өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелеринге коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны кылырынга идигни бээр, оларның күүселдези канчаар чоруп турарын чылда ийиден эвээш эвес катап хынаар.

21. Республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ук адырларның тариф дугуржулгаларын, өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, албан черлеринге коллективтиг керээлерни чарарын, күш-ажыл талазы-биле органнарга оларны бүрүткээр кылдыр киирерин профэвилелдер чедип алыр ужурлуг.

Чагырга черлериниң, профэвилелдерниң аразынга азы ажылдакчыларның болгаш ажыл берикчилериниң эргежыын төлээлеп турар өске-даа органнарның аразынга социал кады ажылдажылганың системазын кожууннар болгаш хоорайлар деңнелинге кеңгередир.

VIII. Дугуржулганың күштүг болуру, оон күүселдезинге контрольду хандырары Талаларның харысалгазы

22. Бо Дугуржулга болза республикага дугурушунган социал-экономиктиг политиканы чорударының ниити принциптерин доктааткан социал кады ажылдажылганың кол документизи дээрзин Талалар хүлээп көрүп, Дугуржулганы удуртулга болдурарын, оон негелделерин сагыырын, хүлээлгелерни үрээни азы күүсетпээни дээш харысалганы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнгениниң езугаар хүлээрин боттарынга хүлээнип ап тур.

23. Бо Дугуржулга болза Талалар аңаа ат салган үеде соңгаар база чаа Дугуржулга чардынгыже чедир күштүг болур.

24. Дугуржулганың күүселдези канчаар чоруп турарынга контрольду «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр боттандырар.

25. Дугуржулгага өскерилгелерни болгаш немелделерни Талаларның дугурушканын езугаар киирер.

26. Социал болгаш экономиктиг адырларга тыптып келир чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле боттарындан хамааржыр бүгү хемчеглерни Дугуржулганың күштүг хуусаазының үезинде Талалар боттандырар.

Социал күш-ажыл харылзааларын таарыштырар талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының кежигүннери бо Дугуржулгага ат салган.

Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден: Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы, ТР-ниң Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзаалар яамызының сайыды

В. САЛЧАК.

Социал күш-ажыл харылзааларын таарыштыр шиитпирлээр республиканың үш талалыг комиссиязының секретариадының удуртукчузу

С. АРАКЧАА.

Чөрүлдээлиг байдал

А. СЕРЕННИ КАЖАН ХАЛААРЫЛ?

Тыва Республиканың телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне компаниязы амгы үеде берге хүннерни чурттап эртип турар. Рынок харылзааларының **нарын үезинде материал**-техниктиг болгаш кадр талазы-биле айтырыгларда берге дээшкиннер таваржып турар. Дыка хөй бергедээшкиннер компания даргазынга А. С. Серенни томуйлааныындан эгелээн.

1994 чылдың март 28-те Тыва Республиканың Президентизиниң **Чарлыынга** үндезилээш, Россияның телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Т. Губурованың дужаалы-биле А. С. Серенни компания даргазынга томуйлаан. Тыва телерадиокомпаниязының даргазынга А. С. Серенниң **кандидатуразы эрте бээрге, ындыг каржы-хажагай кижи-биле ажылдап шыдавас бис дээш,** телевидение цегиниң даргазы А. О. **Алдын-оол баштаан** кончуг шыырак 6 инженерлер ажылындан **дораан үнүп** чорутказ, өскээр ажылдай бердилер. Оон улаштыр өске-даа үнелиг кадрлар чоруткан чүве. Бо чорук компанияга кончуг улуг когаралдың эгези-дир. Серен дарга ажылдап кирген соонда, компанияның удуртулгазы сандарап баткан. Компания чөвүлели 1984 чылдың ноябрьдан эгелээш, **бо хүннерге чедир** орта ажылдаваан. Бүгү эрге-чагырга А. Серенниң холунга кирген. Чугаа кыска болуру-биле дараазында фактыже кириптээлиңер.

1994 чылдың ноябрь 15-те А. Серенге америк пастор-лама дээрги Гарри Кляйн дээрзи моорлап келген. Ол **даарта 14 шак 1 минута турда, Тываның девискээринге** 6—8 балл чедир күштүг чер шимчээшкини болурун телевидениеге болгаш радиога чарлаарын дилээн. Республиканың хамааты камгалал штавының начальниги В. Андреевке радиостудия директору В. Монгуш дыңнадырга, **ындыг чүүлдү дамчыдып** болбас деп сүмелээн. Серен ол дугайын телевидениеге чарлаар айтыышкынны берген. Ол дээрге массалыг информация чепсээниң дугайында Хоойлуну каржызы-биле хажытканы болур. Ол медээни дамчыткан соонда школалар, садиктер, хөй-хөй бүдүрүлгелер ажылдаваан. **Амгы түң-биле санаарга,** та миллиард рубль акша чүве. Ол хире когаралды чаңгыс Серен бүдүн республикага чедирип каан. Республика прокуратуразы херек оттуруп **каарга, ол чүүлдү** алачайгаар чажырыпканын чон билип тур боор.

1994 чылда А. Серен компания даргазынга соңгударда, **коллектив хуралынга** марафоннар, кежээлер, юбилейлер башкарарын соксадырын аазаан. Херек кырында Серен ажылынга орта-даа ажылдавады. Байыр-чыскаалдар, **марафоннар башкарып, чиде** бээр хевээр. Оон белеткээн **«автографтары» Москвадан «Россия» каналын үзе кирип** турганын республиканың телекөрүкчүлери билир. Ол Москвадан кызырылда кылыр айтыышкын алдым **дээш, бодунга «таарыжыр» комиссияны** тургускаш. Тываның Чазаа чөпшээревейн турда, **20 хуу кызырылданы 1995** чылдың январьда чорудуп эгеледи. Ол езугаар чингине директор Шириндуу, редактор **Яндараа болгаш** өскелер-даа **«кызырылдага»** таварышты. Оларны республика **прокуратуразы,** улус судтары катап тургусту. Бүгү документилер компанияда бар. Москвадан кандыг-даа кызырылда дугайында **айтыышкын чок болганы** илерей берди.

1995 чылдың апрель 3-те Тыва Республиканың Чазааның даалгазы-биле А. Серенге, О. Шириндууга коллективтиң бүзүрээр-бүзүревезиниң дугайында бадылаткан. Коллективтиң хөй кезии Серенге бүзүревээн. Эрге-дужаалга артып каар дээш Серен бүгү талалыг оралдажыышкыннарны кылып келди. Ам-даа оозун уламчылавышаан. Бодунуң ажылдап келген бир чыл ажыг үезиниң дургузунда коллективке Тываның Чазаандан болгаш Москвадан 14 катап хыналданы кылдырты. Моон мурнунда ажылдап турган кижилерниң хамык буруузу бар деп бижип тургаш азн. **Хыналдадан ында чүү-даа** чогу илерээн.

1996 чылдың февраль 2-де **Тыва Республиканың** Чазааның шиитпири-биле коллективке чөрүлдээлиг байдалды тургусканы дээш, күш-ажыл хоойлуларын хөй удаа хажытканы дээш, кадрлар-биле багай ажылы дээш Россияның телерадио талазы-биле **федералдыг албанындан** Серенни халаарын дилээн. Москва ону деткээн. Дээрги Серенни бо дужулгеден Чазактың болгаш Москваның шиитпирин езугаар дужулгеден дүрген адырбас болза, янзы-бүрү аргалар-биле артып каарын оралдажып, чараш эвес хемчеглерни уламчылап тур. А. Серенниң бодун агартынган аргаларны ажыглап келгенинге бүгү компанияның 200 ажыг кижизиниң хөңнү калды. 1996 чылдың март айда бодунга таарышпазн дээш кол бухгалтер **А. Иргитованы ажылындан** үндүргеш, оон орнунга ийи дугаар кол бухгалтерни **хүлээп алды.**

Россияның телевидение болгаш радио дамчыдылгазының федералдыг албаны А. Серенни кажан хостаар ирги?

Кежелдей МОНГУШ.
Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң болгаш Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Хууда санал

КАТТЫЖАРГА ХАРЫН ЭКИ

Сөөлгү үеде көрүп чоруурумга, арат ажыл-агыйлар, кооперативтер, совхозтар часкы, күскү сезоннуг ажылдар үезинде бергедежип-ле турар боор-дур. Чазын тракторлары, күзүн комбайннары чедишпес аан. Оларын бот-боттарынга ачыладыр хөнну база чок. Ынчанмайн канчаар, кывар-чаар материалдар, артык кезектер тыптыр эвес. Ындыг турбуже, көпеектиң өске талазы база бар болгай. Чижээ, керээ езугаар ажылды бүдүрери, төлелгезин боттандырары дээш, оон-даа өске. Кандыг-даа керээ чокка, анаа-ла аас-биле дугуржулгадан чүү-даа бүтпези билдингир. Шүүгү-даа ону күштүг деп санавас. Ынчангаш кады ажылдажылганы хоойлу езугаар чорудар херек.

Ийи чыл бурунгаар Улуг-Хем кожууна «Деткимче» арат ажыл-агыйының ассоциациязы комбайннарын совхозтарга дүжүт ажаар өйде ачылатты. Ону кожуун чагыргазы-даа, көдээ ажыл-агыйның специалистери-даа билир. Ынчалза-даа комбайн ажыглаан дээш чаңгыс-даа совхоз көпеек төлевээн. Керээ езугаар ажылдаар деп орарымның ужуру ында.

Бистерде, тываларда, өттүнүксээр багай чаңчыл бар. Сактырга кодан хой-даа ышкаш. Баштайгылары кайнаар чүгүржүр-дүр, ынаар ыдып-ла каар. Чижээ, аажок улуг совхозтарны арай бичеледир сорулга-биле ангы-ангы ажыл-агыйлар кылдыр тургусту. Бүдүн Сүт-Хөл кожууну чаңгыс совхоз турганын төөгү билир. Ындыг совхозтуң ажык чогу билдингир. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң девискээрининң бир ужу Чөөн-Хемчик кожуунга, өске ужу Чеди-Хөл кожуунга чедип турду. Ажыл-агыйларны бичеледир дээш ам шуут тоол-домакка каттыштывыс. Сууржугаш бүрүзү колхоз азы совхоз апарды. Көскү чижек: кажан-даа ангы ажыл агый боол чорбаан Иштии-Хем суурнуң чурттакчылары «ҮТКА 25 чылы» совхозтан хоорулгаш хоозуралга дүштү. Ам ында дөрт кооператив дөрт башка ажылдап турар.

Түлүш Кечил-оол аттыг, «Арыг-Бажы» совхозтар аразында төрел-дөргүл кижилерден тургустунган. Шаанда тура чаңгыс ажыл-агый боол, чечектелдир сайзырап турдулар. Ийи суурнуң механизаторлары Баян Колда хову турлаанга часкы, күскү сезоннарда шуут чурттап турдулар. Ак-чоорганнарлыг оруннарлыг, ажыл соонда чунар бажыннаар. Тараазы шуут эгээртинмес. Ам канчап барган деп? «Арыг-Бажы» совхоз чылдан чылче орта дүжүт ап чадашты. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң кара хөрзүнүг шөлдери шуут чок. Кайызы-даа каражадап чыдырлар.

Мээң саналым: Арыг-Бажы биле Хайыракан суурларының чурттакчылары дугурушкаш, катап каттыжып-даа алза чүл?

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

«Шынга» харыы

АЖЫЛ ШАГЫН ЧӨП АЖЫГЛААР БИС

1996 чылдың март 16-да «Чаа орук» солуннуң 34 дугаарынга база 1996 чылдың март 20-де 22 дугаарлыг «Шын» солунга үнген Кара-Монгуш Көшкен-оолдуң «Дарый хемчээн алза» деп материалдарынга хамаарыштыр бо харыы чагааны силерже бижип, мону Силерниң солуңар арнынга парлаарын дилеп тур бис.

Бирээде, почта хааржаазының дугайында. Ийе. Бистиң Федералдыг почта харылзаазының белдиринге болгаш ооң сумуларда салбырларынга почта хааржактарын даштыгаа азып турганы шын чүве. Даштыгаа турган почта хааржактарын үрей кагыыр, тура соп октаптар чоруктар удаа-дараа болуп келген. Чоннуң чагаа-хоораазы почта чажыды болур чүве болганда, ону камгалаар сорулга-биле почта хааржактарын бажыңнарының иштинче киирген.

Хандагайтының почта белдиринде ам бо хүнде ийи почта хааржаа бар. Оларның бирээзи почта залында, а өскези почта бажыңының иштики коридорунда турар. Коридорда почта хааржаа дыштаныр хүннер хамаанчокка чырык үелерде ажык болгаш хостуг ажылдап турар. Чүге дээрге почта хааржаа азып каан талазында телефон-телеграф станциялары доктаамал ажылдап, ажык турар.

Ийиде, ажылдаар шактарының дугайында. Бистиң коллективте ажылдап турар кижилер колдуу херээжен улус. Үштүң ийи кезии. Ынчангаш кышкы үеде эртенгиниң 9 шактан кежээ 17 шакка чедир ажылдаар, 1 шак чемненир кылдыр тургускан турган бис. Ам хүн дурту узап, чырык үелер көвүдээни-биле 1996 чылдың март 20-ден эгелеп, эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир ажылдаар, дүштеки чемге 2 шак кылдыр тургускан. 10 шакта ажылче үнер база «хостуг араттап» турар чүве биске турбаан. Озалдаар таварылгалар турган чадавас. Ындыг таварылгада ай, хүнүн, шактарын айтып бижиир болза эки болгу дег.

Бо берге рынок харылзаазының үелеринде бистиң коллектив ажыл хүннерин болгаш ажыл шактарын чөп ажыглаар, орулгалар ажылдап алыр, чарыгдалдарны эвээжедир дээш кол сорулгаларны салып алган ажылдап келген болгаш моон-даа соңгаар ажылдаар апаар бис.

З. ООРЖАК.
Хандагайтының Федералдыг почта харылзаазының начальниги.

ӨРТКЕ УДУР АЛБАННЫҢ ХООЧУНУ

1996 чылдың июль 15-те Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Өртке удур камгалал эргелелиниң тургустунганындан бээр 70 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Аңаа белеткел ажылдарын чорудуп тура, Тываның өртке удур камгалалынга хөй чылдар иштинде ажылдап, мергежилиниң аайы-биле тускай эртем-билиглиг баштайгы тыва ажылдакчы, өртке удур камгалалдың хоочуну, Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чоруур пенсионер Борис Чизепеевич Оюн-биле ужуражып, каш айтырыгларны салган мен.

— Борис Чизепеевич өртке удур камгалал шугумунга каяа, канчап эгелээниңерни чугаалап берип көрүңерем.

— 1925 чылдың апрель 20-де Кызыл хоорайга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнгеш, өскеп кижи мен. 1935 чылда Кызылдың эге школазынче өөренип кирип алырымга ада-иемниң амыдырал чурттталгазының аайы-биле Бии-Хемниң Өөкче көжүп, өөредилгемни аңаа уламчылааш, 4 классты доозуп, үжүк-бижикке өөренип алган мен. 1944 чылдың төнчүзүнде Кызылдың өртке удур камгалал командазынга өрт өжүрер дайынчы болуп ажылдап кирдим. Ынчан ооң даргазынга Монгуш Лопсанович Тажы-Норбу ажылдап турган чүве.

— Ол үеде өртке удур командага чеже кижи штат езугаар ажылдап, кандыг машина-техникалыг турган силер?

— Ажылдап хонар таныылга 5-6 кижи турган. А машина-техника дээр болза, 1945 чылда «ЗИС-5» деп 4 машиналыг турган. Ол машиналарның ийизи өрт өжүрер чепсек-херекселдерлиг, а ийизи 5 тонна, 1,5 тонна суг соортур, амгы шаг болза суг соортур машина-дыр ийин. А кажан училище доозуп кээримге, командавыс улуг килдис апарган, машина-техника дээрге эндерик, шупту чаа-чаа апарган болчук.

— Өрт шериниң тускай эртемин каяа чедип, кымнар-биле өөренип турган силер?

— Ол шагда өртке удур камгалал командазынга тыва тускай эртемниг кижи-даа чок турган. 1945 чылдың төнчүзүнде өрт командазының мурнундан Свердловск хоорайже үш аныяк эрни өртке удур камгалал мергежилин чедип аары-биле чоруткан чүве. Мээң-биле кады чораан өөрлерим Николай Куулар, Шиин Байыр суглар аарып-аржып, янзы-бүрү чылдагаан-нар-биле өөредилгезин уламчылавайн, дедир ээп келгеннер. Мен ол училищени 1948 чылдың төнчүзүнде доозуп келгеш, Кызылга инспекторлап ажылдай берген мен. Ынчан килдистиң даргазынга капитан эргелиг Даржак деп кижи ажылдап турган.

— Училищени доозупкаш, өртке удур камгалал шугумунга каяа ажылдап чораан силер?

Эгезинде өрт өжүрер дайынчы болуп, а училище дооскаш, Кызылга өрт килдизинге инспекторлап турдум. А 1951 чылда мени Чадаапа хоорайга инспекция начальниги кылдыр томуйлаан. 1956 чылда Кызылдың совпартшколазының курстарын база доостум. Партияның даалгазы-биле Каа-Хем кожуунга барып ажылдааш, 1977 чылда Чадаанага дедир чедип келген мен. 1980 чылга чедир инспекция начальниктеп турган пенсияже үнер деп турумда, Чадаанага № 5 дугаар өртке удур камгалал отряды тургустунган. Аңаа ажылдап көөрүн дилээрге, чөпшээрешкен мен. А 1986 чылда отряд дүшкен. Ооң орнунга № 11 дугаар өртке удур камгалал кезээ тургустунган соонда, [illegible] бир чыл ажылдааш, 1987 чылдың февраль 15-те ам шуут езулуг дыштанылгаже үнген кижи мен.

— Өртке удур камгалал шугумунга черле ниитизи-биле ажылчын стажыңар каш чыл чедип турарыл?

— Ниитизи-биле мээң ажылчын стажымны санаар болза, дыка хөй чүве. Күш-ажыл дептеримде бижип кааны езугаар алырга, 52 чыл ажыг чүве.

— Борис Чизепеевич, силерниң бо ажылчын допчу намдарыңарны алырга, Чадаанага хөй чылдар иштинде ажылдап чораан-дыр силер, аңаа чогум каш чылда өртке удур камгалал кезээ кандыг байдалга тургустунуп келгенил, ол дугайын чугаалап берип көрүңерем.

— Кызылга 1948-51 чылга чедир ажылдааным соолүнде, мени Чадаанаже чоруткан. Ынчан өртке удур камгалал кезээ-даа чок, чурттаар оран-сава-даа чок, берге байдалга таваржып турдум. Дуза дилээримге, ынчангы районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги турган Борис Дамбаевич Бады-Лама мээң милицияга бир бичии өрээл аңгылап берип, баштайгы деткимчени чедиргенин утпас мен. Кызылга даа, кожууннарга-даа ажылдап турганда, черле каяа четпээн дээр. Машина-техника чокта, аъттарлыг-даа сургакчылап, чон аразынга өрт болдурбас дээш тайылбыр ажылдарын, негелделиг хыналдаларны чорудуп турган бис.

Ол үелерде Тывага дыка хөй өрттер болуп турган. Чижээлээрге, Кызылдың ийи каът школа-интернады, хем кыдыынга турган Иштики херектер яамызының гаражы дээш, өске-даа улуг өрттер болгулаан.

— Бо ажылдап турган үелерде Чазактың кандыг шаңнал-макталдарын ап келген силер, Борис Чизепеевич?

— Черле бо назынымда ажылдап келген үемде акша-даа шаңналдарын, өртектиг белектерни-даа ап келдим. А 1967 чылда чазактың Хүндүлел бижии, ол ышкаш кызымак ажылдап чораанымның херечизи хөрекке 14 медальды эдилеп чор мен.

Сергей ПОГААН-ООЛ.

Кызыл кожууннуң культура амыдыралындан

БЕРГЕЛЕРГЕ ТАВАРЖЫП ТУРЗУВУССА-ДАА...

Кызыл кожууннуң культура килдизиниң ажылы республикада база бир көскү черни ээлеп турар черлерниң бирээзи. Ол культура бажыңнары болгаш клубтарда, 14 библиотекада, 5 уран чүүл школазында, 2 агитбригадада 221 ажылдакчы бар. Оларның иштинде 11 дээди, 45 тускай ортумак эртемниглер ажылдап турар. Культура килдизиниң ажылы-биле таныжып, килдистиң эгерелекчизи К. С. Моңгушка дараазында айтырыгларны салган мен.

— Клара Сыйбааевна, силерниң килдистиң ажылы республикада көскү черни ээлеп турар деп болур болгай. Ооң дугайында шуптузун эвес-даа болза, кол-колун чугаалап берип көрүңерем.

— Ажыл-агыйга чедерчетпес чүүлдер турза-даа, көпте болгаш сумуларда культура ажылдакчылары багай эвес ажылдап турар. Чон ортузунга культура ажылын хөгжүдеринге, аныяк-өскенниң кижизидилгезин экижидеринге албан черлери, организациялар-биле харылзааны тудуп, үре-түңнелдиг ажылдап турар клубтарны, уран чүүл школаларын, библиотекаларны адап-даа болур мен. Чижээлээрге, эрткен чылдың түңнелдери-биле Каа-Хем, Кур-Чер суурларның культура бажыңнары, Чербиниң клуву, Каа-Хемниң, Сукпактың, Кур-Чернин уран чүүл школалары болгаш библиотекалары шылгарап, төлептиг черлерни ээлээн. Үе чеже-даа бергедээн, акша-төгерик чедишпейн турар-даа болза, көдээ черлерже үнүүшкүннерни кылып, сураглыг чогаалчылар, артистер-биле чонну ужураштырып, мөөрейлерни эрттирип турар бис. Маңаа кады, демниг ажылдап турар Солаан Базыр-оол аттыг культура одааның база кожууннуң төпчүткен библиотеказының ажылдакчыларының ажылын чугаалап каарга-ла четчир. Эрткен үеде кожуун иштинге ниитизи-биле 8186 номчукчуларны хаара тудуп, 169852 янзы-бүрү номнарны тараткаш, чон ортузунга ном нептередир болгаш номчукчулар хаара тудар планын, чогумчалыг күүсеткен. Сөөлгү үеде библиотекаларда улуг-биче номчукчуларның саны көвүдеп, ургулчу кээп турар апарганы мактанчыг. Ылаңгыя Каа-Хем суурнуң төп библиотеказы бо талазы-биле көскү черни ээлеп турар. Тиилелгениң 50. кожууннуң 20 чылынга тураскааткан дыка хөй солун ажылдарны кылып чоруткан. Аңаа хамаарыштыр стендилерни, чуруктуг альбомнарны, ном делгелгелерин дерээн, викториналарны, кежээлерни эрттирип, организацияларже үнүүшкүннерни база кылган. Ниитизи-биле ажыл мында багай эвес чоруп турар.

— Республика чергелиг мөөрейлерге бо-ла киржи бээр болгай силер...

— Ийе, ургулчу киржип турар бис. Чаңгыс чижектен көрээлиңер. Чай санында эртип турар «Азастың лилиязы» деп мөөрейге Владимир Сереннин бижээни «Балгазынның кежээлери» деп ырызы бирги черни алган. Ырыны бистиң ажылдакчыларывыс Екатерина Хертек биле Алефтина Халбажык бир дугаар күүсеткеннер. Ооң аңгыда кожуун иштинге «Хербистиң аялгалары» деп мөөрейни эрттирген бис.

— Маңаа республиканың ангы-ангы кожууннарындан шупту 31 композитор киришкен. Мөөрей 1995 чылда бижиттинген эң-не чараш ырыга база Кызыл кожууннуң дугайында ырларга болган. Чараш ырлар мөөрейинге чер албазывысса-даа, бистиң композиторларывыс Кара-Кат Ооржак биле Владимир Серен кожуун дугайында ырлар мөөрейинге төлептиг черлерни ээлээн.

— Клара Сыйбааевна, шынап-ла, силерниң ажылдакчыларыңарның кылып турар ажыл-үүлези улуг. Ынчалза-даа ажылга четпес чер, шаптараазыңнар база турар. Ол талазы-биле силерде кандыгыл?

— Шын харын. Материал-техниктиг хандырылгавыс чегей. Көдээ черлерде кадрлар чедишпес, ажылдан үнер-кирер чоруктар хөй болуп артпышаан. Кожууннуң төвүнге балетмейстер, режиссер чугула херек. Одаалга четкилери багай болганындан Каа-Хем, Кур-Чер, Баян-Кол суурларның культура одааларында соок болуп турар.

— Ажылыңарда чаа чүүлдер, ылаңгыя бот-хандырылгаже кирер дугайында чоокку үеде планыңар кандыгыл?

— Бо чылын Тыва күрүнениң тургустунганының 75 чыл оюн демдеглеп эрттирер деп турар болгай. Бистер аңаа хамаарыштыр сумулар аразынга көрүлделерни, делгелгелерни кылыр бис. Чылгы малдың ажылын экижидеринге, аъттың кижиге кайы хире ажыктыын, үнелиин көргүзери-биле «Чылгычылар» деп ыры мөөрейи эрттирер бис. Оон ыңай кур черни шиңгээдип эгелээнинден бээр 40 чыл болуп турар. Кур-Чер суурга ол талазы-биле база ыры мөөрейи болур. Планывыста бир чүүл — уруглар библиотеказының адаанда делгем подвалды эде тургузары. Ону септээш, аңаа нота-музыкалыг килдис ажыдып алгаш, орулга киирер бодап турар бис.

Шынап-ла, үе-шаг нарыыдаан, ап турар акша-шалыңывыс амыдыралдың негелделеринге дүүшпес. Бо шагда кижи бүрүзү бот-хандыртынар болза эки апарган. Ынчангаш бистер ногаа, картофель тарып, мал-маганны тударын оралдажып турар бис. Бергелерге таваржып турзувусса-даа, аңаа торулбайн, чоңга бараан болур хүлээлгевисти күүседип, чамдыкта мактадып, чамдыкта шүгүмчүледип-даа чоруур, мындыг ажылдыг бис.

Ольга САНДАРАА
чугаалашкан.

ЧУРУКТА: Каа-Хем суурда төп библиотеканың ажылдакчылары (солагай талазындан оң талазынче) Софья Борбак-оол, Елена Оюн ажыл үезинде.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ДҮВҮРЕНЧИГ АЙТЫРЫГЛАР-ЛА ХӨЙ

Уран чүүл школалары бистиң Тыва Республикавыстың культуразының база бир даянгыыжы, келир үези, өске чоңга кижизиг арны дизе частырыг болбас боор. Делегейде чурттап чоруур **янзы-бүрү аймак-сөөк улус уран чүүлү, аас чогаалы,** национал хеп-сыны-биле күрүнезин көскүзү-биле бедидип, **сайзырадып чоруур. А бир эвес бо бүгү чүүлдер-биле холбашкан ажылдарны** хөгжүтпес болза, чоннуң культуразы чидип, оскундурганы ол болур.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Кызылда Улусчу чогаадылга төвүнге культура ажылдакчыларының хуралы болуп эрткен. Аңаа кижи бүрүзү саналдарны берген. **Хуралга Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак база киришкен. Шериг-оол Дизижиковичиниң «Көдээ суурларда көзүлбес,** билдинмес уран **талантылыг кижилерниң** саны хөй, оларны деткиир, илередир, чоңга көргүзер ужурлуг бис» деп чугаалааны шын болгаш чөптүг-даа.

Маңаа чижек кылдыр Кур-Чер суурда чурттап, ажылдап чоруур Байлак Моңгуштуң орус улустуң мандолина **дээр хөгжүмүнге тыва аялгаларны** кайгамчык чараш кылдыр ойнаарын онзалап **демдеглекседим. Көдээ суурларда ол ышкаш талантылыг кижилер дыка хөй. Ындыгларны тус черниң даргалары база деткиир ужурлуг деп бодаар мен.**

Ук хуралга Мөңгүн-Тайга кожуундан культура килдизиниң эргелекчизиниң: «ТР-ниң Чазаа бистиң адавыс, а Культура, кино болгаш туризм яамызы иевис **болур» деп саналдап тургаы** база-ла чөптүг. Тываның бүгү булуңнарында ту**рар культура бажыңнарын**да, уран чүүл школаларында, библиотекаларда ажыл**дап турар кижилер оларга** ажы-төлү ышкаш болур. Культура ажылдакчылары эвес болза, оюн-тоглааны, янзы-бүрү кежээлерни кым эрттирерил, концерттерни, **шиилерни кым көргүзерил,** байырлалдар, наадымнарны база олар организастап турар болгай. Ынчангаш оларны бүгү талазы-биле деткиир, дузалаары чугула.

Дараазында чүүлүмде Кур-Чер суурда уран чүүл шко**лазынга доктаар бодай-дыр** мен. Ук школа бо чылын тургустунганындан бээр 20 чыл болган оюн демдеглеп эрттирер деп турар. Бо үениң дургузунда дыка хөй өөреникчилерни танцылаа**рынга, хөгжүм херекселде**ринге ойнаарынга, чуруттунарынга өөреткен. Салбыр бүрүзүнде тускай эртемниг, ажылынга бердинген, ээ-харыысалгалыг баш**кыларның ажылдап турары** өөрүнчүг. Оларга хоочун башкы Валентина Настык-Доржуевна, аныяктардан Саян Хунаевич, Шончалай Ивановна, Анай-Хаак Владимировна, Айлаң Александровна, Лира Комбуевна хамааржыр.

Моон-биле чергелештир бистерни дүвүредип турар айтырыгларга доктаап көрейн. **Көдээ черлерде турар** уран чүүл школаларынче удуртукчуларның сагыш салыр үези келген. Материал**дыг баазавыс кызыы болга**ныдан, хөгжүм херекселдери, танцылаарынга кедер тапочка-идиктер, купальниктер, школага херек оон-даа өске чүүлдерни садып алыр аргавыс чок. Уругларга төлевир талазы-биле чиигелделер база көрдүнмээн. Ыңай-бээр концерт үндүрер дээрге, машина-балгат, кывар-чаар чүүлдер херек болур-дур. Эки өөредилгелиг уругларны шаңнап-мактаар акша-төгерик база чок. Тускай эртемниг башкылар доо**зуп келирге, бажың-биле хан**дырар, оларга чиигелделерни тургузар ужурлуг бис. Ону чүге өөренип көрбейн турарыл? Мынчап кээрге, ол эртемниглеривис көдээге ызырынмас-тыр, хоорайже чүткүүр. Доозуп алган **эртеми-биле ажылдавайн,** өскээр шилчий бээрлери база бар. Түңнелинде көдээ **клубтарда, библиотекаларда,** уран чүүл школаларында эртеми чок, тускай өөредилге чери дооспаан кижилер ажылдап турар. Мындыг чүүлдер турда, культура кажан-даа сайзырап шыдавас. Ынчангаш көдээ черлерже кичээнгейни угландыргаш, удуртукчулар-даа, ажылдакчылар-даа чаңгыс сорулга дээш демниг ажылдаалыңар.

Снежана ОЮН.
Кур-Чер суурнуң уругларның уран чүүл школазының директору.

ЭЭЗИ КАНДЫГ БОЛДУР...

Черби суурда культура одаа кожууннуң девискээринде турар өске клубтардан ылгалдыг. Көдээ черлерни эргип чораш, бо ышкаш арыг-силиг, чылыг, чырык, эт-херекселдери бүдүн, дерилгези эки оран-савага таваржып көрбээним шын.

Маңаа кирип келген кижи бүрүзү баштай-ла кылайтыр чузулаан арыг шаланы, фойениң оң талазында «сесерликти» эскерер. Арыгдан эккелген алдын-сарыг бүрүлерлиг ак хадыңнарның чоогунда янзы-бүрү кылдыр чечектелген чечектерни саваларда өстүрген, ханада арга-**арыг чураан улуг чурук.** Чаңынга чеде бээрге, эзулуг күскү сесерликте келген ышкаш сагындырар. Көрүкчүлер залы база бир янзы. Ханаларында күстүң сарыг бүрүлерин чураан, сцена кыры, артистерниң өрээли, **хурал-суглаа эрттирер черинден бээр онаагай.**

Бо мактаксанчыг көдээ клубтуң эргелекчизин Але**ксандра Ивановна** Березкина дээр. Ол Черби суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Оон эрттирип турары янзы-бүрү кежээлеринге кезээде киржикчилер-даа, көрүкчүлер-даа хөй болур. Кежээлерден аңгыда кинолар, аныяктарга дискотекалар, концерттер ургулчу эртип турар. 1995 чылдың түңнелдери-биле үлегерлиг ажыл-ижиниң ачызында бо культура одаа көскү черни ээлээш, Культура, кино болгаш туризм яамызының мурнундан ийи колонкалыг «Рос**тов» деп стерео-магнитофон**-биле шаңнаткан. Бо көдээ клубтуң ажыл-агыйжы амыдыралы-биле таныжып, ажыктыг чүүлдерни билип алыр дээш, бо чылдың эгезинде кожууннуң бүгү сумуларының культура ажылдакчылары кээп чораан. Оларның соонда республиканың кожууннарындан культура килдистериниң эргелекчилери база маңаа келген.

Чамдык кижилер бо арыг-силиг бажыңны көргеш: «Бээр кирип турар улус бар ирги бе?» деп бодаар чадавас. Суур бүрүзү чоннуг, улуг-биче ажы-төлдүг болгай. Черби суурда база ындыг. Мында артында ийи школа бар. Агаар-бойлузу эки, чараш **чурумалдыг чер** болгаш, чурттакчыларының саны хөй. Көдээге клуб чокта чурттаалга солун эвес болур. Ажылынга ээ-харыысалгалыг Александра Ивановна чонун хаара тудуп, ажыктыг чүүлдерни эрттирип, мактадып турары-даа чөптүг.

Шынап-ла, ээзи кандыг болдур, чурттап, ажылдап турар оран-савазы база ындыг болур. Чалгаа, шүшпең, чуттуг, харыысалга, негелде чок кижилерниң **ажыл-ижиниң, аал-оранының** сандаргайы даштындан-на **көстүп турар болгай.** Шыны-биле алыр болза, эзулуг культура одаа Черби суурда ышкаш кезээде арыг, дериглелиг, эт-херексели бүдүн **турар ужурлуг.**

Ольга САНДАРАА.

ЧУРУКТА: Культураның хоочуну О. Ш. Шулуу-биле уран чүүл удуртукчузу В. Б. Серен концерт белеткелиниң үезинде.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ДИИСПЕЙЛЕР КӨРҮЛДЕЗИ

Шамбалыг суурнуң культура одаанга оюн-концерттерге, кежээлерге көрүкчүлер кезээде долу болур. Маңаа база бир солун чүүл — «Эрес-кежээ, угааныг, чараш диис-пей-96» деп мөөрейниң эрткени болур. Чарлалды баш удур билип алганнар, аңаа эки белеткенип, өскелер-биле демнежип тургаш, диистерин көрүлдеге эккеп, хөйге сонуургадыр деп шиитпирлеп алганнар. Ол аразында өскелерниң диистерин база көргей-даа.

Суурда библиотека ажылдакчызы Анна Хомушку мөөрейге киржир күзелдиг кижилерге диистер дугайында солун чүүлдерни, медээлерни чугаалап берип, ажыктыг сүмелерни берген. Чижээлээрге, делегейде — 60, Россияда 10 ажыг янзы-бүрү уксааның диистери бар. Олар чылда элээн каш тонна тарааны күскелерден камгалап турар дээн чижектиг. Оон ыңай диистер чаптанчыг, чараш, ылаңгыя бичии кижилер оларга дыка ынак. Көрүлдеге идепкейлиг киржирин сүмелеп, канчаар белеткенип, чүнү кылырын чугаалаан.

Көрүлде болур хүнде мөөрейге киржири-биле элээн хөй кижилер диистерин эккелген. Кижи бүрүзү бодунуң оңнуунга хепти даарап кедирип алганы солун-даа, чаптанчыг-даа болган. Оларның дугайында солун чүүлдерни, тавырылгаларны чугаалап, аңаа тураскаадып чогаадып алган шүлүүн номчуп, алгап-мактап турдулар. Джезина — сиам, Эльвира — Сибирь уксаалыг. Оларның аразында хөй төлдүг диистер бары база илерээн.

Мөөрейниң түңнелинде 6 «а» класстың өөреникчизи Марта Доңгак ынак диизи-биле кады — 1-ги, 4 класстың өөреникчизи Шеңне Хомушку — 2-ги, Дозураш Куулар 3-кү черни ээлээн. А көрүкчүлерниң тускай шаңналын Аяна Оңдар алган.

Сара МОНГУШ.
Шамбалыг школазының башкызы.

ЧАА-ЧАА СОЛУН, СЕТКҮҮЛДЕРНИ ЧАГЫТКАН

Аныяк-өскенге номга ынак, камныг болурун, ону ажыглап, хөйнү билип ап чорзун дээш өөредиринге улуг ажылды библиотека ажылдакчылары кылып чорудуп турар. **Кыйыындан** көөрге, библиотекарьның ажылы белен ышкаш сагындырар. Ол ындыг эвес, ажыл нарын, ону кижи бүрүзү кылып шыдавас. Мергежилиниң аайы-биле тускай белеткелдиг, тура-соруктуг, организакчы талантылыг, чон-биле чугаалажып билир кижилер бо ажылга тааржыр. Сонуургак, билиглерже чүткүлдүг номчукчулар-биле **ажылдаарга, библиотека** ажылдакчызынга чиик, солун-даа.

Каа-Хем суурнуң төпчүткен ном саңында 6 килдис бар. Килдис бүрүзү адыр аайы-биле тускай ажылдыг. **Келген литератураны** аңгылааш, журналга дугаар аайы-биле киир бижээш, дүрүм езугаар ажылдап кылгаш, көдээ библиотекаларже чорудар килдисте 4 кижи ажылдап турар бис. Ажылывыстың кол сорулгазы — ном фондузун хайгаарап **өөренири, номнар-биле** четчелээри, каталогтар-биле ажылдаары, номчукчуларның чагыын күүседири болур. Оон ыңай ном фондузунда бар-ла турар номнарның даңзызын кылып, үндүр-киир бижидилгезин чорудуп турар бис.

Сөөлгү үеде акша-төгерик**тиң чедишпестээнинден ном-биле хандырылга баксыраан. 1990 чылга чедир фондуга чылдың-на 13000 ном немежип турган болза,** ам чүгле 2000 ном кээп турар апарган. Байдал мынчаар **тургустунуп кээрге,** бистер **солун, сеткүүл чагыдылга**зынче кол кичээнгейни угландырар ужурга таварыштывыс. Чон чагыдылга кылбастаан, чүге дизе өртектер **өскен болгай, ооң хараазы-биле улуг-биче кижилер библиотекаже кээп, солун, сеткүүлдер айтырар,** номчуур апарган.

Үе-шаг чеже-даа берге **болза, кожууннуң культура** болгаш саң-хөө килдизи библиотекаларны кыдыглавайн, деткимчени көргүзүп, чагыдылгага акша-төгерикти ургулчу берип турары өөрүнчүг. Чамдык кожууннар**да чагыдылга чүгле 7-8 млн. рубль берип турар болза, а бисте ол саң-түң 20-30 млн. чедип турар. 1996 чылдың 2-ги чартыында 80 млн. рубльди** чүгле чагыдылгага аңгылап берген. Үндүрүп берген акша-биле номчукчуларның чагыын езу**гаар чаа-чаа солун,** сеткүүлдерни чагыдып ап, номчукчуларывыска бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп, олар хөй ажыктыг чүүлдерни билип алыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Ольга ИРГИТ.
Каа-Хем суурда кожуун библиотеказының килдис эргелекчизи.

Тыва хүреш

ДОЛГАНДЫРЫГ АРГАЗЫ-БИЛЕ

Чадаана хоорайның уран чүүл **төвүнге долгандырыг** аргазы-биле тыва хүрешке маргылдаа болуп эрткен. Республиканың Кызыл, Улуг-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарындан ат-сураглыг мөгелер күжүн шенешкен. Ниитизи-биле 23 мөге хүрежип эгелээн. Маргылдааның 4-кү эргилдезинде республиканың шыырак мөгези Владимир Моңгуш хүрежиринден эки туразы-биле ойталаан. Ол үениң дургузунда хоочун мөге аныяк мөгелерге удаа-дараа октадыпкан. Ылаңгыя Чадааның спорт школазының тренер башкызы Андриан Оңдар **эң-не чараш арганы кылып,** арыг октаан. Хоочун мөге **Владимир Моңгуштуң улаштыр хүрежир аргазы чок кылдыр хей-аъды кудулаан.**

Аныяк мөгелер Мерген Оңдар, Наадым Моңгуш, Начын Күнгаа шалыпкын, дидим, чараш аргаларын көрүкчүлерге, мөгелерге көргүскеннер.

Ийи хүн дургузунда уламчылаан маргылдааның түңнелинде Вячеслав Моңгуш (Чадаана) 21 шыырак мөге**ни октааш, тиилелгени чедип** алган. Ийиги черни республиканың каш дакпыр чемпиону, Чөөн-Хемчик кожууннуң начыны, МАР-ның аймак начыны Маадыр Моңгуш **алган. Үшкү черни эрткен чылгы долгандырыг** аргазы-биле Чадаана хоорайга эрткен тыва хүрештиң **чемпиону, Өвүр кожууннуң** мөгези Чимит Куулар төлептии-биле чаалап алган. Дөрткү черни Федор Куулар (Сукпак), бешки черни Начын Күнгаа (Шамбалыг), алдыгы черни Саңгак-оол Ооржак (Улуг-Хем), чедиги черни Владимир Седен-Хүүрак (Сукпак), сески черни Евгений Куулар (Шеми) тус-тузунда алганнар.

Тиилекчи Вячеслав Моңгуш биле ийиги черни алган Маадыр Моңгуштуң саннары деп, бир-бир аштырышкыныг, **а Вячеслав** Моңгуш Маадыр Моңгушту октаан, ынчангаш бирги черни алган.

Шаңналдыг чер алган мөгелерниң шаңналдары онзагай болган. Тодаргайлаарга, хевистер, магнитофоннар, **хүндүлел бижиктер болгаш акша шаңналдары. Сукпактың төлээзи мөге Федор Кууларга 300 муң рубльди бир** деткикчи база Алдын-оол Кууларга кады төрээн дуңмазы 500 муң рубльди деткикчи болуп берген.

Долгандырыг аргазы-биле хүреш төнген соонда тул**ган чемпион ат дээш тыва** хүрешке 32 шилиндек мөгениң хүрежи болган. Үжен ийи мөгеден ийи шилиндек мөге арткан. Маадыр Моңгуш Владимир Моңгуштуң чай аразында артынга барган, ол үеде Владимир Моңгуш хевистен үндүр дезип бар чорда, Маадыр Владимирни хевисче дедир киир тырткаш, бажын ажыр өрү **көдүргеш, хевис кырынга** дирт кылдыр октап каан. Долгандырыг аргазы-биле тыва хүрештиң соонда тулган чемпион ат дээш хүрешке Маадыр Моңгуш бүзүрелдии-биле ынчаар шүүлген. Маргылдаа шынарлыг, организастыг байдалга эрткен.

Удавас Чадаана хоорайга апрель 20—21-ниң хүннеринде Чөөн-Хемчик кожууннуң чагыргазының даргазы Серен-Доржу Дамдынович Оңдарның шаңналы дээш республиканың бүгү кожууннарындан эң-не шилиттинген тос-тос мөгелерниң команда аайы-биле тыва хүрешке маргылдаазы болур. Аңаа кожуун бүрүзүнден командалар кээрин Чадаана хоорайның **хүреш федерациязы** чарлап дыңнаткан. Бо маргылдаага кайы кожууннуң мөгелери шыырак дээрзи тодараттынар, ынчангаш аңаа шыңгыы белеткенири чугула.

Дарый-оол КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар,

ЫТ — КИЖИНИҢ БҮЗҮРЕЛДИГ ӨҢНҮҮ

● **НЬЮ-ЙОРК.** Айыылга таварышканда кижилерге баштайгы эргежок дуза чедирер албанның операторы телефон даажы дыңнап кааш, трубканы тудуп алырга, ыт хөлчок улуп, ээрип турар болган. Американың Нью-Гемпшир штадының Нашуа хоорайында дүрген дуза чедирер албанның тускай аппаратуразы херек кырында кандыг адрестен телефон чагы келгениниң дон-дораан тодарадыптар аргалыг. Дүрген дуза чедирериниң машиназы болгаш полиция ажылдакчылары чагыг кирген адреске чедип келирге, херээжен кижи орнунда барык тынар-тынмас апарган чыткан. Эмчилер аарыг кижини шинчилеп көөрге, астма аарыының эң айыылдыг байдалы кирген болган. Бир эвес эмчилер каш-ла минута орай чедип келген болза, Джуди Бэйли амы-тынындан чарлыг турган.

Воостаазы дүй тыртып бергелээн соонда, чүгээр оңгарлып келген. Лирик деп шолалыг, ирланд уксаалыг 8 харлыг ыды оон амы-тынын алганын Джуди Бэйли журналистерге чугаалап берген. Лирик деп ыт кижилерге баш**тайгы дуза чедирериниң** тускай белеткелин эрткен. Ынчангаш кажан Джудиниң электри тогунга суп каан кислород аппарады уштупа бээрин билек, айыыл болуруунуң дүвүрелин дыңнап кааш, мурнунда өөренип алган мергежилгелерин күүседип эгелээн. Баштай-ла Лирик Джудини орнундан тургузарын кызып-кызып оралдашкан. Ооң соонда телефон аппарадындан трубканы дүжүр идипкеш, дүрген дуза чедирериниң «911» деп телефонун мурнуку холу-биле долгап дүжүрүпкен. «Ыт — кижиниң езулуг-ла ынаныштыг өңнүү» дээрзин Бэйли Джуди-биле болган ховар тавырылга ылаптыы-биле бадыткап турар. Лирик деп ыт ооң соонда фоторепортерларга капчаар телефон долгаанын база катап көргүзүп берген.

ӨГ-БҮЛЕГЕ ШЫНЧЫ ЧОРУКТУҢ ШИНЧИЛЕЛИ

● **МАДРИД.** Социологтуг шинчилелдерниң үндүрген сан-медээлерин езугаар алырга, испаннар Дон Жуанның чаңчылдарынга шынчы болуп артарын уламчылап турар. «Кадайыңга каш катап өскерилген сен?» — деп айтырыгны 1200 эр кижиге салган. Оларның 64 хуузу дора дээрге-ле чаңгыс катап кадайымга өскерилген мен деп харыылаан. Айтырыгга харыылаан эр улустуң чүгле 26-ла хуузу өг-бүлезинге шынчы болуп арткан, а өскелери ол кара сагыштыг айтырыгга харыылаарындан шуут ойталаан.

Кадайынга өскерлип турар кижилерниң чартык кезии, ооң өске херээженнер-биле харылзажып турарын кадайы көңгүс билбес болуп, өг-бүлеге бичии-даа багай салдар чедирбейн турар деп санап турарлар. А оларның кадайларының талазындан кайы хире өскерлип турарының дугайын айтырарга эр улус «ындыг бодал бистиң бажывыска безин кирбейн турар» деп хаайынга-даа какпайн харыылаан.

Кадайынга өскерлир, өске херээженнер-биле сандаргай чорук кылыр маадырларны көргүзүп бижээн чогаалдарның авторларының бо талазы-биле саналы чаңгыс аай эвес болуп турар. Чижээлээрге, Моцарт болза Дон Жуан 1003 чараш кыстарны төөреткен деп санап турар. «Дон Хуан Тенорио» комедияның автору Хоссе Соррилья Дон Жуан 72 кыска ынакшаан деп турар. А Тирсо Де Молина болза, Дон Жуан чүгле дөрт-ле катап чараш кыстарга ынакшылын илереткен деп санап турар.

ҮЙМЭЭН ҮНДҮРЕРИНЧЕ КЫЙГЫРГАНЫ ДЭЭШ

● **ТОКИО.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Анатолий КРАСНОВ).** Токионуң округ суду радикалдыг болуктуң баштыңчызын 27 чыл мурнунда чон мурнунга ажык-чарлыг кыйгырыг кылганы дээш ийи чылда кара-бажыңга олурарын доктааткаш, ооң хуусаазын үш чыл соңгаарладыр деп шииткен. 66 харлыг Масато Мигатаны үрегдекчи ажыл-чорудулга дугайында хоойлуну хажыдып, ылаңгыя үймээн үндүреринче кыйгырыг кылганы дээш суд буруулуг деп санаан.

1969 чылдың апрельде 1000 ажыг кижи киржикчилиг политиктиг митинг үезинде ажык-чарлыы-биле кыйгырыг кылганы дээш Мигатаны хоругдаап турган. Ынчан ол үеде Японияның хоойлузун езугаар Окинаваны дедир эгидер дугайында айтырыгны Токио биле Вашингтон аразында чугаалажып турган. Ол үеде Американың Каттышкан Штаттары Азия — Оожум океан девискээрин бодунуң шериг күштериниң кол «даяныр чери» кылып алгаш турган. Мигата Американың шериг баазазын Окинава ортулуктуң девискээринден үндүрерин чедип алырынче дыңнакчыларны кыйгыргаш, кылыктанып киленнээн үн-биле: «Бис бодувустуң демиселивисти уламчылаар төлээде, премьер-министрниң резиденциязын, Американың элчин черин, Японияның шериг ведомствозунуң бажыңын штурм-биле алыр ужурлуг бис» деп митингиниң киржикчилерин кыйгырган. Ол дээш Мигата буруудадыышкынга онаашкан.

Ынчалза-даа херекти судка чугаалажып турар үеде, Мигатаны хостап үндүрүпкен турган. Оон бээр бо херекти судка шиитпирлеп көөрү узамдыккан болгаш, корум-чурум камгалакчылары ийи чыл мурнунда Мигатаны база катап хоругдаан. Ооң соонда чээрби беш чыл дургузунда соксадып каан суд хуралын катап уламчылаар ужурга таварышканы ол.

РосИТА-СЧТА.

1996,- Апр. 17

КАРА-БАЙЛАР ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗА...

ТЫВА дыл болгаш литература башкызы кижи болгаш, тыва чогаалчыларның чаа үнген номнарын чаңгызын-даа эрттирбейн номчуур болгаш хамыктың мурнунда ол номнарның чүгле уран-чечен бижиттингенин, дыл-домаан эвес, оон бөгүнгү амыдыралга практиктиг ужур-дузазын эскерип, хайгаарап чаңчылдыг кижи мен. Сөөлгү чылдарда үнгүлээн номнардан Тываның алдарлыг чогаалчызы Екатерина Танованың номнары мээң кичээнгейимни хаара тудуп турар апарганы база таварылга эвес. Екатерина Танованың 1995 чылда үнген «Кара-Бай» деп номун бистиң бөгүнгү амыдыралывыска практиктиг ужур-дузалыг ном деп санаар мен.

Күрүне тургузуу өскерлип, рынок экономиказынче шилчип турар үеде чуртка хөй-ле улуг-биче бүдүрүлгелер, фермер, арат ажыл-агыйлар тургустунуп эгелээн. Тыва шаг-шаандан тура малчын, тараачын кижилерниң чурту. Чер-чурттуң бойдус байдалынга дүүштүр мал өстүрүп, тараа тарып, боттарының байлак дуржулгазын чыып, салгалынга дамчыдып берип чораан малчын, тараачын араттар эвээш эвес турган. Оларның бирээзи «Кара-Бай» деп романның кол маадыры — Ынаажык ол. Ол чүгле бодунуң карак кызыл күш-ажылының ачызында шылдаңныг бай, тодуг-догаа чурттап чораан. Каш борбак хөй, өшкүзү кодан сынмас кылдыр өскен. Чаңгыс чаваалыг турган, алаак сынмас үш аскыр өөр чылгылыг апарган. «Кандыг-даа кижиниң бай, тодуг-догаа чоруу кара чаңгыс ажыл-иште. Ажылга ынак болзуңза, аас-кежиин чайгаар чедип келир» деп, кырган-авазының угаадыы оон амыдыралчы школазы болган.

Мал чер ажылынга төрүмелинден бердинген болгаш, оон арга-дуржулгазы байлак. Тускай эртем-сургуул-даа чок, агрономнуң, зоотехниктиң эртеми-биле таныш эвес-даа болза, ол кандыг малды канчаар ажаап өстүрерин, кандыг черге кандыг тарааны тарып, оон чаагай дүжүттү ап болурун ол бодунуң беш салаазы дег, билир чораан.

Эрткен чылдарда кандыг ийик бис. Хостуг-ла чыдар чер дээш ону кам-хайыра чокка чер-чери-биле чара тырттырып, суггат орта чедер-четпес-даа болза, тонна-тонна үрезинни ынаар хөме чажып турганывыстың түңнелинде, дыка хөй сүүзүннүг черивис ам хоозураан болгай. А Ынаажык бухгалтер, экономист эвес-даа болза, чаңгыс сыпта тараа бажында чеже үрезин туруп болурул, ол үрезинни чүү хире черге өстүрүп болурул, оон чеже хире дүжүттү ап болурул дээрзин баш удур санап алыр, ол ышкаш черни кайы үеде, канчаар суггарза чогумчалыг болурун аныяктарга угаадып чораан. Өвээш черни эки ажаап турган, оон хөй дүжүттү алыры тараажының кол сорулгазы турган. Ол кандыг-даа кандаашкын үезинде малынга четчир чем-суурну белеткеп алыр. Артыкшылдыг мал чемни болгаш үрезинниң кадыкожаларынга харам чокка үлеп бээр чораан. Ынчангаш чон ону хүндүлээр, оон арга-дуржулгазын ажыглаар, оон өөренир чораан. Ынаажыктың малы чудаан азы аарыгдан өлген деп чүве ол Хемчик унунга дыңналып чорбаан. Үлегерлиг мал кажааларын олаага ол бир дугаарында туткан, шыырак бажың-балгаттыг, аъш-чем долган аңмаарларлыг-даа турган.

Дайын үезинде фронтуга эң хөй мал берген мурнакчы малчын Ынаажык маадырлыг Кызыл Шеригге тыва араттарның чыгган баштайгы бир эшелон хөй мөөн белээн чедиржип, дайылдажып турар шериг кезээнге безин бир дугаарында чедип каапкан. Чонунга мактаттырып, чазаанга шаңнадып, хүндүткелге төлептиг чурттап чораан мурнакчы малчын 40—50 чылдарның репрессиязының чалгыынга алзып, үндезин чок черге чонунуң дайзыны диртип, хосталгазын казыдып шиитирген. Ооң байлак дуржулгазы ооң-биле кады үзүлген. Ол хоругдал адаанче кирбээн болза, ооң арат ажыл-агый сайзырадырынга арга-дуржулгазы улам-на чаартынып, немежи берген турар ийик.

Тывага арат ажыл-агый барык-ла уттундурган турду. Бөгүн рыноктуң берге үези олче хая көрнүрүнче албадапты. Чаа тургустунуп турар арат ажыл-агыйларга хоочуннарның арга-дуржулгазы улуг өөредиг болур ужурлуг. Бөгүнгү арат ажыл-агыйларга «кара-байлар» хөй-ле болур болза, амыдырал чиик болур дээрзинге бүзүрелин автор бодунуң номунда илередип турар. Мен база аңаа каттыжар мен. Ынчангаш «Кара-Бай» деп романның практиктиг ужур-дузазы улуг деп бодаар мен.

«КАРА-БАЙ» деп роман барымдаалыг төөгүге үндезилеттинген-даа болза, ол хамыктың мурнунда уран-чечен чогаал болур. Чогаалчының байлак, улусчу дылының ачызында романда амыдырал үе-үениң аайы-биле чедимчелиг чуруттунган. Тыва чоннуң чаагай чаңчыл-езулалдары, тыва кижиниң аажы-чаңы, дыл-домаа ында тодазы-биле илереттинген. Чечен чогаал критиги эвес-даа болзумза, дыл, литература башкызы кижи болгаш, ол бүгүнү эскерип каар-дыр мен.

Шаанда Тывага эмчи-домчу чок турар үеде иштиг иениң божуп, чиигээринге дузалаар «тудугжулар» деп мергежилдиг кижилер чораан. Шынап-ла, бергедей берген иелерни кончуг тудугжу кадайлар каш суйбаң соонда, уруг дораан чаларап келирин хоочуннар ам-даа сактып чугаалажып турар. ...Бурунгу чаңчыл эдерип, тырттыгда олурар аныяк иениң чиигээринге дузалапкы дег янзы-бүрү шимээн-дааш үндүрүп, өг даштында хойтпак хайындырар кыдат тос-таңма пашты-даа каңгырады какканнар. Кажаада өшкүнүң кудурууун-даа долгап, алгырткаиннар. Кожазы ирей аң боолаар чактыр боозу-биле бир аас даштаан-даа...

Буга дагыыр деп байырлалдыг езулалды хоруп каапканынга хомудаан аныяк оолдар боттары баштактанып, бугазын дагыыр деп шиитпирлеп алыр. Олар буга дагыыр езулалды сагып, оларның бирээзи лама өттүнүп, мөргүл номчуй бээр:

Таңдай хемчик таң-таң-таң,
Далган-тараа шатпыр саң.
Чайгы дээри шаң-шаң-шаң,
Чаашкындан шаңнап шаң!

Оюн-баштак-даа болза, бичии оолдар оран-чуртунга чалбарып, чаагай дүжүт алыр дээш чүдүп, тейлеп турарлар. Ол-даа болза чоннуң чараш чаңчыл-езулалы уттундурбас дээрзиниң бир херечизи.

Екатерина Танованың өске-даа проза чогаалдарың номчааш, мээң бир эскерер чүүлүм — оон бойдустуң болуушкуннарын болгаш кижилерниң аажы-чаңын хөй сөс херегледевейн тода көргүзүп шыдаары. Оон-на ужундан чогаалчының бижээн номнары улуг, кылын эвес-даа болза, утказы делгем, ханы, болуушкуннар тода. Чогаалчының бир чедиишкини ында деп бодаар мен.

Екатерина Танованың чүгле «Кара-Байда» эвес, өске-даа чоокку чылдарда үнгүлээн «Дошкун чылдарның чазы», «Иениң салым-хуузу» деп тоожуларында найырал темазы эң-не өлбээ-биле илереттинген. Найырал темазы ынакшыл ышкаш, мөңге тема-дыр. Бөгүн, нарын үеде тыва чогаалда найырал темазы эвээш көргүстүнүп турары хомуданчыг. Совет Эвилелиниң фашистиг Германияга удур демиселинге тыва араттар шыдаар шаа-биле дузалашкан. Чүгле мал-маган, акша-төгерик-биле дузалаарындан аңгыда, тыва араттарның аныяк оолдар, кыстары боттары киржип, интернационалчы хүлээлгезин күүсеткеннер болгай. Ол база-ла найыралдың улуг илередии. Ынаажык биче чажында-ла кожазы бай-шыырак чурттап чораан Чындыр-Чалаңның орус ажылчыннары-биле найыралдажып, олардан элээн хөй ажыктыг чүүлдерни өөренип ап, орус дылды безин өөренип апкан. Аар-берге херек адаанга чораан безин, ол найыралдың чылыынга чыннып чораан. Ооң аныяк орус оол Семен-биле акы-дуңмалышкы найыралы номда эң-не чырык болгаш номчукчунуң сеткил-сагыжын хаара тудуп келир күштүг-биле онзагайланып турар.

ЭРТКЕН чайын «Чедер» курортунга дыштанып тургаш, хөл кыдыынга ийи аныяк уругга дужа бердим. Олар бир ном тудуп алган аразында чугаалажып орлар.

— Күжүрну, ол Семенну хосталырынга чедир каш-ла хонук артканда өлүрүп каар — дээш, уругларның бирээзи карактарында бүлдеңейнип келген чаштарын бүдүү чода тудуп ор.

— Харын аан, кандыг кончуг араатанзыг чүвелерге таварыжы бергени ол ирги — деп, бирээзи база улуг хараадал-биле шын-на сеткилин илеретти.

Олар-биле чугаалажы бердим.

— «Кара-Бай» деп ном тып алгаш, ону оочурлап номчуп тур бис—диштилер.

Бисте номнуң чүгле адын билип алгаш, ооң автору кымыл дээрзин ожаавас номчукчулар бо-ла таварышкылаар болгай. Номнуң авторун олар билир ирги бе дээш айтырдым:

— Кымның ному-дур?

— Харын, кымдан алчык бис. 5 дугаар өрээлде Лиза бержик бе?—деп, ол эжинден айтырды.

— Номнуң автору кымдыр? — деп катап айтырдым.

— Та...

Солун номну сеткил ханып номчуп орза-даа, оон автору кымыл, ону кым бижээнил дээрзин шоолуг ожаавас дээрзиниң бир чижээ олдур ийин.

— Бо дээрге Тываның алдарлыг чогаалчызы Екатерина Танованың, бистиң баштайгы херээжен чогаалчывыстың бижээн ному ышкажыл — деп оларга тайылбырладым.

— Оо, ындыг чүве-дир але — дижип, ам-на номнуң авторунуң адын номдан номчуй бердилер.

Каш чыл бурунгаар чогаалчының «Иениң салым-хуузу» деп ному үнүп келгенде, Өвүрден бир таныырым башкы кижиге ужуражы берген мен. «Екатерина Танованың «Иениң салым-хуузу» деп номун номчааш, ыглап турдум. Ол иени сактырымга, ам-даа сылдыстыг дээрже кайгап алган, уруунуң овур-хевирин сылдыстар аразындан дилеп турган ышкаш» деп, ол башкының чугаалап турганын ам-даа утпаан мен. Чогаалчының «Дошкун чылдарның чазы» деп тоожузу база номчукчуларның сеткил-сагыжын хөлзедипкен. Чүгле репрессияга таварышканнарның ажы-төлү хамаанчок, өске-даа кижилер ол номну хөлзээзин чокка номчуй албас ном-на болгай.

Чогаалчының «Иениң салым-хуузу», «Дошкун чылдарның чазы», «Кара-Бай» деп номнары улаштыр-улаштыр үнгүлеп, номчукчуларының сеткилдеринге балалбас исти арттырып каан. Олар ном садыгларының делгүүрлеринден дораан-на арлы бээр ужуру-даа ында. Чүгле эвээш тираж дээш номчукчулар хомудалын бола илереди бээр. Оон алгаш көөрге, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээ, тура-соруу ам-даа быжыг турушта, оон ам-даа хөй-хөй солун чогаалдарны манап болур.

Ектерина Танова — тыва чогаалчыларның ийиги салгалының төлээзи, бодунуң салгалында чаңгыс-ла херээжен чогаалчы. Ол Тываның талантылыг чогаалчылары Салим Сүрүң-оол, Юрий Кюнзегеш, Олег Сувакпит, Кызыл-Эник Кудажы сугларның аразынга, олар-биле эгин деңге тыва чечен чогаалды сайзырадыр дээш улуг-хуузун киирип, туржуп чоруур херээжен чогаалчы. Ол чечен чогаалдың бүгү жанрларында — шүлүк, проза, драматургияда деңге ажылдап чоруур ховар талантылыг чогаалчы.

Чоокта чаа Тыва радионуң дамчыдылгаларындан чогаалчының чаңгыс чер-чурттуглары, Кара-Байның салгакчылары ооң «Кара-Бай» деп романынга улуг үнелелди берип, номну күрүне шаңналынче киирерин күзеп, дилеп турарын дыңнадым. Оларның ол күзелдеринге мен база каттыжар мен. Чүге дээрге чогаалчы ол бедик үнелелге төлептиг. Мээң үнүмге Екатерина Дуктуг-ооловнаның чогаалчы эштери, хөй санныг номчукчулары каттыжар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Сүгдер СОДУНАМ.
Тываның школаларының алдарлыг башкызы.

ЧЕДИР КЫЛДЫНМАЗА-ДАА...

Зоя Кертик-ооловна Балчырак бодунуң ажыл-мергежилиниң талазы-биле республикада база сураглыг культура ажылдакчыларының бирээзи. Чээрби ажыг чыл бурунгаар Красноярскиниң уран чүүл училищезиниң танцы салбырын дооскан. Баштайгы күш-ажылчы базымын Өвүр кожууннуң культура одагларындан эгелээн. Ооң соонда амыдырал аайы-биле Чөөн-Хемчик кожуунга ажылдап чедип келген. Өг-бүлезиниң эр ээзи Анатолий Балчыырак база көскү культура ажылдакчызы. Олар үш кыс, үш оолдуң эргим ынак, авыралдыг ада-иези.

Ам бо хүннерде Зоя Кертик-ооловна Чөөн-Хемчик кожуунда культура, кино болгаш туризм килдизиниң эргелекчизи. Бо албан-дужаалга ажылдаандан бээр элээн каш чылдарның нүүрүн көре берген. Ооң кылып чорудуп турар ажыл-ижинге хамаарыштыр айтырыглар салырымга ол мынчаар харыылады:

— Дагаа оолдарын күзүн санаар дижир болгай. Эрткен 1995 чылда килдистиң кылган ажылдарын албан медээзи-биле тайылбырлаарга мындыг ийин. Чоннуң хостуг үезин бедик деңнелдиг, тывынгыр-сагынгыр башкарып, эртип турар культура-массалыг хемчеглерге кижилерниң киржилгезин идепкейжидип, тыва үндезин чаагай чаңчылдарны сайзырадып, национал культураны көдүрер дээш элээн көскү ажылдарны шаавыс-биле кылып чоруткан бис.

1994 чылдың түңнелинде кожууннуң культура ажылдакчыларының отчеттуг хуралынга хүлээп алганы «Хостуг үе-95» программаның хөй кезии күүсеттинген. Көрүлделер, конкурстар, дыштанылга кежээлери кожууннуң база сумуларның культура одагларынга эрткилээн. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан көргүзүглер, ужуражылгалар чер-черлерге организастыг болганын маңаа демдеглээри артык эвес боор.

Кожууннуң культура ажылдакчылары республика база зона көрүлделеринге үргүлчү түңнелдиг черлерни ээлеп келген. Чер-черлерде культура бажыңнарында танцы, шии, ыры, сыгыт-хөөмей, тыва аас чогаалдың бөлгүмнери, каттыжыышкыннары доктаамал ажылдап турар. Моон мурнунда культура килдизинге турган клубтар, библиотекалар ам тус чер чагыргаларынче шилчээн. 1995 чылда кышка белеткелди Бажың-Алаак, Чыргакы, Баян-Тала, Чыраа-Бажының тус чер чагыргалары эки деңнелге чорутканнар. Кышкы үеде одаар чүүлдерни баш бурунгаар курлап дүжүрген. Ынчангаш бо үстүнде адааным культура черлеринде байдал чогумчалыг. Культура-массалыг хемчеглерни эки белеткелдиг, чонга дээштиг кылдыр эрттирер дээш боттарының киржилгези-биле Хөндергей, Чыргакы, Хорум-Даг, Бажың-Алаак, Баян-Таланың суму чагыргаларының даргалары демниг ажылдап, культура ажылдакчыларынга хире-шаа-биле боттуг деткимчени берип турарлар.

Культура килдизи бодунуң ажылын 1990-95 чылдарда «Культура-95» деп программаны кожуунга бадылаткаш, ону удуртулга кылып, ажылын башкарып, үениң негелдези-биле культура ажылынга таарыштыр өскерилгелерни кылып келген. Уран чүүл төвүнде номчулга залын байырлалдар залы кылдыр эде дерип, эрги харылзаа бажының 1991 чылда кожуун музейи кылдыр дерээн. 1993 чылда өрттенген эрги суд бажыңын септээн. Ында номчулга залын, даараныр цехти, садыгны, шайлааракты ажыткан. Оон ыңай кожууннуң библиотекалары үениң деңнели-биле ажылын өскертип, чонга эптиг, ажыктыг талаларны чедип ап турар. Төп кожуун библиотеказында «Нота-хөгжүмнүг» деп чаа килдисти С. Сынаа ажыткан. Ол ам ажылдап эгелээн. «Культура-95» деп программаның түңнелин үндүрген. Ооң иштинде улусчу чогаадылга программазында «Салгал» аас чогаалының клувун С. Дамдын тургускан. Ам бо хүннерде Тывага билдингир тыва ырларның база хөөмейниң эки күүседикчилери Кара-кыс Монгуш, Мергенмаа Ховалыг, Анатолий Ооржак, Владимир Монгуш, Геннадий Донгак көрүлделерге тиилекчи боол, чоннуң үнелелин алганнар.

Кожуунга музейни каш чыл бурунгаар дерип кылган. Ам ында кожууннуң база Буян-Бадыргы Монгуш Хүн ноянның төөгүзүн, бо хүннерде Даа кожууннуң 230 чылын сентябрь айда эртирери-биле белеткелдер ажылы чоруп турар. Ынчангаш «Культура-95» программа үш угланыышкынын күүседип шыдаан деп түңнелди үндүрүп болур. Ниитизи-биле кожууннуң культура албан черлеринге 760 млн. 400 рубльди берген. Планда көрдүнгениниң 75 хуузун культура чери алган боол турар. Оон ыңай культура албан черлери ботакшаландырыышкын, ботхандырылга-биле ажылды чорудуп эгелээн. Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезин база үш дугаар статьяга чамдык чүүлдерни: чугайлаар кисталар, хараган ширбиштер, токпакты боттарының күжү-биле кылып ап турар апарган. Шак ындыг чергелиг ажылдарны Хорум-Даг, Бажың-Алаак, кожууннуң уран чүүл төвүнде кылып турар. Шеминиң кодээ Культура бажыны келир чайын беш тонна сигенни кезип белеткээш, садарын планнаан. Мындыг чергелиг ажылдарны өске-даа культура одаглары ажыглаар болза эки-дир.

Ынчалза-даа 1995 чылда ам-даа чедир кылдынмаан ажылдар бар. Ылаңгыя аныяктар ортузунга ажылдарны экижидерин чедип алыр сорулганы салган бис. Аңаа хамаарыштыр чамдык чүүлдерниң ужу-кыдыын кылып эгелей берген бис.

Карыма ТҮЛҮШ
чугаалашкан.

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

1996 чылдың апрельде Тыва Республиканың улусчу чогаалчызы Салим Сазыгович Сүрүң-оол 71 харлаар турган ийик. Чер-чевис [illegible] өрээн кылын хүлээдип, кээзэмодарга чарылдывыс. Ынаа дайывыстан, акывыстан, кырган-ачавыстан ханныг-каралыг кижиниң хайы-биле чарылганывыстан бээр бир чылдың нүүрү болуп турары бо. Чораан болза, ам-даа 15-20 чылдарны чайлыг чурттап эртер турган. Салим Сазыгович өг-бүлезиниң 8 кижиниң эң улуу чораан. Оон биче эр дуңмазын — Айыжы, оон биче кыс дуңмазын — Дуктуг-кыс дээр чораан. Кыс дуңмазы бистиң ававыс ол. Ам бо үш алышкыларның кайызы-даа бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ол ийи дуңмаларының ажы-төлү онча-менди ажылдап, чурттап чорлар. Салим Сазыговичиниң бодунуң төрээн уруглары чок кижи. Ынчалза-даа өөнүң иштикиниң оол дуңмазының кыс уруун азырап алган. Ол дуңмавыс поляк сөөктүг ашакка баргаш, ында ийи уруглуг ажылдап, чурттап чоруур. Даштыкы чурт черле даштыкы чурт-ла болгай, дуңмавыс ачазының сөөгүн тутчуп, сөөлгү оруунче үдеп кээп шыдавайн баржык. Чогум ачазының 70 харлаан юбилейинге кээп чораан.

Салим Сазыгович өг-бүледе сес кижиниң улуу дээш, үш алышкы дугайында аңгы бижээним таварылга эвес чүве. Чүге дизе бо үш алышкыларның адазы кыдат дээр чораан. 1930 чылдарның эгезинде Тывага хувискаал кедерей бээрге, кыдат кырган-ачавысты ис чок чиде берген дээр. Ол дугайында Салим Сазыговичиден 2-4 чыл [illegible] бурунгаар сонуургап айтырарымга:

— Ынчан мен 6-7 харлыг боор мен. Аваң чаа-ла кылаштап турган боор. Шын адын билбес мен. Улус Удуур-Кара кыдат дээр чүве. Кыдат чуртунда четпээниниң четпээн боор. Барыын-Хемчик кожууннуң даргаларынга туттурган сураглыг болчук. Оон ыңай билбес мен, чээн—дээн кижи. Ооң соонда Салим Сазыговичиниң авазы, бистиң кырган-ававыс аңгы кижи-биле өг-бүле тудуп, амыдырап-чурттай берген. Ол кырган-ачавыстың адын Сазыг-Хуна дээр чораан. Ону база-ла көрбээн мен. Мен билип кээримге, «Ада» дээр кырган-ачалыг болчук мен. Адам, даайларым, даай-авам шуптузу ол кырган-ачамны хүндүлеп «Ада» деп адаар чораан улус. Шын адын «Шагар» дээр кырган чүве. Кырган-авам 70 чылдарның эгезинде чок болган. Ада кырган-ачавысты 1988 чылда Таңды кожууннуң Межегей суурга сөөлгү орукче үдеп каан бис. Шагар кырган-ачавыстың ажы-төлү база хөй кижи чораан. Ынчап кээрге, Салим Сазыговичиниң дуңмалары бүдүн арбан, 20 шаа кижи чеде бээр улус. Хөй дуңмаларлыг болгаш ындыг ыйнаан, даайым бажыңынга кире бээрге, дораан-на ожукпашта, аъш-чемде баар кижи. Сеткили биче, төрелзирек, улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлээр. Мээң чажымдан тура-ла, кадыым дыка багай чораан. Элээди үемде суг бо-ла Кызылдың [illegible] аарыглар бичиинге чыдып аар турдум. Эмчиге чыдырымда, даайым бо-ла меңээ чедип кээр чаңчылдыг. Бир мындыг таварылганы таан утпас мен.

Ынчан чаа-ла 20 хар чедип турган мен. База-ла эмчиге чыткан мен. Эмчилер мени ынчан та чүү дээш чүве ыйнаан, эът аймаа чивес сен дээн. Бир-ле хүн даайым бо чедип келди. Сакпыңда мүн база ээгилер, үттүг-чарын дээш, элээн-не хөй эът аймаа бар болду. Мен тургаш: «Эът чивес кижи мен, ону чоп хөй-ле эккелдиң, даай» — дидим. Даайым менче көргеш, думчуун ийи-үш катап «шуш-шуш» кылдыр тырткаш: «Ам канчаар, дедир аппаар эвес, кады чыдар өөрлеринге беривит» — дээн. Ам бодап чоруур мен, ынчан эът чивес кижи мен деп чугаалап турбайн, анаа ап алыр турган-дыр мен ийин. Кижи ол хире хүндүлеп кээрге, бо кижи тооваска кайы хире хомуданчыг ийик.

Барыын-Хемчик кожууннуң Шекпээр суурга турувуста база-ла бо кээр. Меңээ чедип келгеш:

— Экии, чээн оол — эш болбас, чеп-кур баг болбас. Ындыг аа, чээн—дээш, ха-ха-ха — деп каттырып каары ам-даа караамда көстүп чоруур. Оон ыңай чугаа кадында «Авыяастыг, чашпаа чорук хоралыг деп, амытанга чеже катап чагываан дээр» деп каап турары база бар кижи.

Шекпээр суурнуң чанында Биче-Тей, Узун-Тей деп даглар бар. Ол дагларны шинчилээр дээш долгандыр кылаштап-даа чордувус-ла. Хемчик хемден, Актан балыктап-даа чордувус. Салим Сазыговичиниң чүгле меңээ безин кандыг хамаарылгалыг чорааның, чүнү кылып чорааныывысты бижиир болза, бүдүн ном, бүдүн төөгү болу бээр боор.

Ам чүгле сөөлүнде 70 харлаан юбилейиниң дугаында каксы бижип көрейн. Даайым 70 харлап турда, Таңды кожууннуң төвү Бай-Хаак суурга чурттап турган бис. Таңдыда төрелдери, чаңгыс чер-чурттуглары база хөй боорга, даайым-биле сүмележкеш, Бай-Хаакка ужуражылга эрттирер дугайында дугуржуп алдывыс. 70 харлаан юбилейни бир-ле дугаар 1994 чылдың апрельдиң 1-де Бай-Хаак суурнуң аныяктар төвүнге эрттирдивис. Бай-Хаактың төп чүткен библиотека ажылдакчылары, Таңды кожууннуң культура килдизи база Бай-Хаактың «Алдын дүлгүүр» ясли-садының кижизидикчи башкылары болгаш дөргүл-төрелдери, чаңгыс чер-чурттуглары ынчан чыглып келгеш, байырлап эрттирген бис.

Кижиниң ынак даайы, Тываның база бир ховар талантылыг кижилериниң бирээзи чырык өртемчейден бисти каггаш чоруй баарга, хомуданчыг. Хараадаңчыг боорга, байгы-ла бодап чораан иштихөңнүмнү номчукчулар силерниң-биле үлежиксээш бижидим.

Борис ООРЖАК.

Социал камгалал айтырыглары

ШҮГҮМЧҮЛЕЛДЕР ЧӨПТҮГ

Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурунуң пенсионерлериниң, инвалидтериниң хуралы болуп эрткен.

Кожуун чагыргазының социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи, Тыва Республиканың Улуг Хуралының кежигүнү Чечек Кенден аңаа дыңнадыг кылган. Суг-Аксы суурда 1843 пенсионер, инвалидтер пенсияны, 2500 хамаатылар янзы-бүрү пособиелерни ап турар. Эрткен чылын пенсияга, пособиелерге 310 млн. рубльди үлээнин ол чугаалаан. Ооң сөөлүнде социал хандырылга килдизиниң ажылдакчыларындан дыка хөй айтырыгларны пенсионерлер, инвалидтер, хөй ажы-төлдүг хамаатылар салган.

Суг-Аксы төп почта харылзаазының начальниги Өлзеймаа Монгуштуң адынга пенсионерлер, инвалидтер боттарының саналдарынга шүгүмчүлелди кылганнар. Чижээ, Суг-Аксы суурда пенсионерлер Кара-кыс Ооржак, Галина Очур-оол дээш, оон-даа өскелер пенсия алыр үеге чедир төлептиг ажылдааш, күрүневистиң кежии — пенсия акшазын алыр кылдыр магадылаанынга өөрүп чоруурун айыткаш, пенсияны төп почтадан алырының халалыын, түвектиин чугаалааннар. Акша үлеп орар харылзаа ажылдакчыларының каржы-хажагайын, кончуттунуп-көскенирин шүгүмчүлээн.

Чамдык пенсионерлер олла хуралга Өлзеймаа Монгуштуң бодунуң адрезинге шүгүмчүлелди кылганнар. Пенсияны, пособиени үлээр үеде ол соңгаар тускай машина-биле ашкаш, оон чиик өртектиг бараан-нарны садып алгаш борта улуг өртекке садып-саарып турарының дугайында чоннуң аразында «дидир-дидир» чоруп турар. Пенсионерлерге үлеп бээр ужурлуг акша, ол үениң иштинде дыка хөй «долгандырыгларны» кылып каапкаш, үлеттинип турарын база шүгүмчүлээн.

Түңнелинде социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Чечек Кенден пенсионерлерге, инвалидтерге, иелерге үлээр дээш кайы хире акшаны шилчиткен болдур, ол-ла хүнүнде үлээш, эртенинде үлээниниң дугайында бүгү документилерни кожууннуң социал хандырылга килдизинге дужаарын почта начальнигинге чагып сүмелээн база пенсия үлелгезиниң байдалын кожууннуң социал хандырылга килдизи доктаамал хыналдага алырын хуралдың киржикчилериниң мурнунга аазаан.

Суг-Аксының харылзаа белдириниң ажылдакчылары кырганнарның, инвалидтерниң, пенсионерлерниң, хөй ажы-төлдүг хамаатыларның алыр пенсиязын, пособиезин үезинде берип, оларның сагыш-сеткилин ундаратпайн, каржы-хажагай чорууп чидирип, ээлдек-эвилең ажылдаарын чедип алырын чугулалап айыткан.

Суг-Аксы суурнуң пенсионерлериниң, инвалидтериниң, хөй ажы-төлдүг хамаатыларының пенсияларын, пособиелерин төп харылзаа белдиринден алыр кылдыр дугуржуп алганнар.

Дадар-оол МОНГУШ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс Владимир Семис-оолович Семис-оолду сөөлгү оруунче үдеп, орнукшударынга улуг дузаны көргүскен Шуурмак суму чагыргазынга, ыяш белеткээр пункт, ыяш ажыл-агый, школа коллективтеринге, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, кудаларывыска бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, деткимчени көргүскени дээш четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээзи.

КЫСТАР СУУРГАЗЫ

НИКОСИЯ. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Алексей ЕРОБЧЕНКОВ). Босфор өөште бурун шагның кыстар суургазы ам чаартынар. Турцияның Чазаанын шиитпири-биле ону турисчи «Гамоглу» деп бүдүрүлгеге 49 чыл иштинде арендага бээр деп көрген. Туризм талазы-биле айтырыгларны шиитпирлеп турар ол чер суурганы чаартып, эде кылырынга 3 млн. долларны салып тургаш, ону Стамбулдуң хөйге билдингир чери кылырын шиитпирлээн.

Бедии 18 метр ол кыстар суургазын Мрамор далайже кирер черниң аксынга хемелерниң ыңай-бээр шимчээшкиниң хайгаараары-биле база каайлы үндүрүү тыртары-биле эрткен муң чылдың төнчүзүнде туткан. Янзы-бүрү дыка хөй корабльдерни ол уткуп ап, үдээн, аалчыларны, эжелекчилерни-даа көрген. Сөөлгү чылдарда аңаа хайгааралдың чажыт станциязын дерээн турган. Ооң-биле кады кыстар суургазы-биле холбашкан тоолчургу чугаалар база хөй. Ооң бирээзи бо. Баш удур көрүп, чүве чугаалаар херээжен кижи византий хаанга ооң кызы чыланга шактырып өлүп каарын чугаалаан. Адазы уруун ол өлүмден камгалаар сорулга-биле чылан чедип шыдавазы дээш суурганы туттурган дээр. Ынчалзажок кыс салым-чолундан ырап шыдавайн барган: эриктен чоруткан винорадтыг корзина дамчып ооң өлүмү келген дижир. Оон ыңай нептерелгей база бир чугаа бар, чүл дээрге өске кижилерниң көрүжүнден ырадыры-биле ол-бо черлерден эккеп алганы ынак кыстарын осман хааннар аңаа тудуп турган дээр.

Суурганы септеп, чаарты кылыр деп турар кижилерниң бодап турары-биле алырга, септелге ажылдарының соонда-даа ол суурганың катаптаттынмас тоолчургу онзагай баштайгы хевири камгалаттынып артар. Ооң иштинге база ажык шөлге ресторан, музей, галерея ажыттынар.

ЧАРЛААЛДАР

СПОРТЧУ БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР.

Бии-Хем кожууннуң Хадың суму чагыргазы 1996 чылдың май 9-та Бии-Хем кожууннуң Хадың суурга Тывада бир дугаар Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры

МААДЫ АНАНДЫЕВИЧ ПАРЫНМААНЫҢ

70 харлаанынга тураскааткан улуг байырлал болуп эртерин дыңнадып тур.

ПРОГРАММАДА:

1. Хол бөмбүүнге маргылдаага тиилээн командага М. А. Парынмаа аттыг шилчип чоруур кубокту тыпсыр.
2. Аът чарыжы (улуг болгаш аныяк аъттар чарыжыр).
3. Хүреш (1-ден 4 дугаар черге чедир шаңналдыг).
4. Чадаг чарыш (1-ден 3 дугаар черге чедир шаңналдыг).
5. Концерт.

Бо байырлалче М. А. Парынмааның төрелдерин, эш-өөрүн, аалчыларны чалап тур бис.

САДЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Саяны» деп № 8 садчыларның ниитилелиниң баштаар чери тус ниитилелдиң бүгү кежигүннерин дадывырларын Дружба кудумчузу, 15 «а»-да турар сберкассага дарый төлээрин дыңнатты.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, кедээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаанда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жудулгазының чагылдазынга контроль болгаш бүрүткедилиин Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы — 8426. Чагыг № 105 — 158.